

demokracie z nejrůznějších úhlů pohledu politickou filosofií počínaje a srovnávacím výzkumem politických systémů konče. Věříme, že tato tematická pestrost přispěla k obohacení knihy o různé úhly pohledu na problematiku demokracie a napomůže tak prezentovat fenomén demokracie jako velmi komplexní a mnohvrstevnatý politický a společenský jev.

Knihy byla podle původního záměru autorů primárně určena jako vysokoškolská učebnice pro kursy zabývající se teorií a praxí demokracie. To však neznamená, že by byla uzavřena širšímu okruhu zájemců o problematiku demokracie jak z okruhu vysokoškolských pedagogů a studentů, tak z okruhu zainteresované veřejnosti, novinářů a pracovníků veřejné správy. Pokud tato kniha napomůže prohloubení či zkvalitnění vnímání demokracie v českém prostředí, nebyla psána zbytečně.

Vít Hloušek a Lubomír Kopeček

1. FENOMÉN DEMOKRACIE

Lubomír Kopeček a Vít Hloušek

1. 1 Co je demokracie?

Klasickým východiskem většiny knih zabývajících se tématem demokracie je etymologický výklad tohoto pojmu. Slovo demokracie pochází z řečtiny ze slova *démokratía*. To vzniklo spojením dvou řeckých slov, výrazu *démos* – lid a *kratein* – vládnout. Význam tohoto slova je tedy vláda lidu. Tím ovšem narážíme na otázku, která nás bude provázet celou touto knihou – *co to vlastně „vláda lidu“ je?* Při reflexi jen malé části toho, co bylo o demokracii mnoha autory v různých částech této planety a v rozmanitých dobách napsáno, přitom nalezneme nepřebornou škálu odpovědí.

Jako východisko poznání a současně dobrý příklad nejednotnosti chápání demokracie je možné začít asi nejslavnější a pravděpodobně nejfrekventovanější definicí, kterou ve svém gettysburgském projevu v roce 1863 nastínil americký prezident **Abraham Lincoln**. Pronesl ji v souvislosti s událostí, při níž se rozhodovalo o dalším osudu americké demokracie. Unionistická armáda jím vedeného Severu tehdy porazila v rozhodující bitvě americké občanské války vojska konfederace a otrokářského Jihu. Lincoln tehdy vymezil demokracii jako *„vládu lidu, prostřednictvím lidu a pro lid“* (*government of the people, by the people and for the people*) (srov. např. Sartori 1993: 26–37; Lijphart 1984: 1).

Lincoln ovšem zřejmě nebyl zcela originální. Jak už bylo výše naznačeno v souvislosti s výkladem etymologie slova demokracie, inspiroval se klasickým řeckým pojetím. Prý už jistý Kléon, koželuh, který se stal státníkem, pravil k Atěňanům, že on je zastáncem demokracie, která musí být demokratická, musí pocházet z lidu, být prováděna lidem a být určena lidu

(srov. Svensson 1995: 18–19). Za „otce“ této myšlenky je ovšem někdy považován i jiný, mnohem slavnější Řek *Démokritos* z *Abdéry*.

Výše zmíněné tři lincolnovské složky lze rozvést asi následovně (Tansey 1997: 176):

1. „vláda lidu“ je mocí lidu, a to nejenom v tom smyslu, že zahrnuje celý lid, ale rovněž proto, že získává legitimitu díky podpoře lidu (*vláda se souhlasem lidu*);
2. „vládu prostřednictvím lidu“ lze chápat ve smyslu výkonu moci lidem, tj. ve smyslu **široké účasti lidu na procesu vládnutí**;
3. „vláda pro lid“ proto, že se snaží **působit pro společné blaho všech lidí** a zajištění práv jednotlivců.

Tady ovšem nastává zásadní problém. Tyto základní principy formálně neakceptovaly jen západní demokracie, které jsou dnes označovány za demokracie liberální, ale v průběhu 20. století se jimi začaly zaštiťovat i latinskoamerické, asijské nebo africké autoritářské režimy (viz rétorika libyjského vůdce M. Kadáfího či argentinského populisty J. Peróna) nebo dokonce tehdejší totalitární komunistické režimy, které se nejdou oháněly tvrzením, že přece právě ony jsou těmi nejlepšími „socialistickými demokraciemi“. Tento paradox byl způsoben **rozdílnou, obsahově často zcela účelovou interpretací** výše nastiněných principů **a také otázkou jejich hierarchie**.

Liberální demokracie zdůrazňovaly význam garance práv jednotlivců a ideu právního státu. **Komunistické režimy** naproti tomu formálně akcentovaly všeobecnou účast na správě věcí veřejných a starost o zájmy „obyčejného“ občana a rozhodně odmítaly „buržoazní“ (čti liberální) model demokracie. **Populisticko nacionalističtí vládcové** četných států rozvoje světa zase zdůrazňovali svoji legitimitu „vůdců s posvěcením lidu či národa a vykladačů jeho ‚pravé‘ vůle“. Výsledkem se stalo terminologické zmatení, kdy se výraz demokracie stal (nad)užívaný pro nejrůznější druhy politických režimů.

Důvody **zatemnění** pojmu demokracie přiblížil italský politolog **Giovanni Sartori**, který kriticky analyzoval možné výklady všech tří klíčových prvků Lincolnova výroku. Zmiňme

alespoň demonstrativně, jak může být podle Sartoriho chápána první složka – „vláda lidu“. Lze ji vykládat např. tak, že (a) *lid si vládne sám* (tj. **přímá demokracie** – k pojmu viz níže), tak naopak, že (b) *lid je pouhým objektem vlády* (tj. **ovládáním**), nebo i tak, že (c) *vláda vychází z lidu v tom smyslu, že svoji zákonnost odvozuje ze souhlasu lidu*. Už první složka tak pokrývá nejen několik možných forem demokracie, ale i systémy vlády, které s demokracií nemají nic společného! (k dalším možným výkladům viz Sartori 1993: 37).

Druhá složka „vláda prostřednictvím lidu“ má zase podle Sartoriho opačný problém – je **příliš nejasná na to, aby se dala přesně specifikovat**. Třetí složka „vláda pro lid“ se snad jako jediná zdá jasnější a jednoznačnější. *Znamená vládu pro dobro lidu, v jeho prospěch*. Opět se ovšem dá namítnout „ohebnost“ tohoto pojmu, který je velmi snadno zneužitelný. (Netvrdila snad několik desetiletí Komunistická strana Československa, že její vláda slouží lidu?)

Sartori tímto rozbořením demonstroval obecnou **problematičnost jednotného chápání pojmu demokracie**, který se dnes dá označit za obsahově **polyvalentní** (mnohovýznamový) termín. Slovo demokracie se v moderní době stalo natolik univerzálně používané (a zneužívané), že obecný **konsensus okolo jeho výkladu je v současnosti prakticky nemožný**. Shrňme tento postřeh Sartoriho slovy: „Až do 40. let (20. století – pozn. autorů) lidé věděli, co je demokracie, a buď se jim líbila nebo ji odmítali. Od 40. let všichni tvrdíme, že demokracii přijímáme, ale už se neshodujeme v tom, čím je. Žijeme v časech, které je možné příznačně charakterizovat jako věk konfúze v chápání demokracie“ (Sartori 1993: 8–9). Tento fakt přitom není důležitý jen pro demokratickou teorii, ale také pro reálnou politickou praxi.

Vidět je to paradoxně nejvíce u zemí, jejichž demokratičnost nebývá zpravidla zpochybňována. Důvodem je možnost veřejného vyjádření odlišného názoru, což lze považovat za minimální (pra)podmínku svobodné společnosti. Denně můžeme sledovat v prostředí západních liberálně demokratických společností diskuse s často naprosto rozdílnými pohledy na postavení nejvyšších mocenských orgánů (parlamentu, vlády, pre-

zidenta atd.), na vztahy mezi nimi, způsob jejich vytváření (viz i dnes v českých poměrech tolik diskutovaná otázka přímé volby nejenom prezidenta, ale i hejtmanů krajů a starostů obcí), ale třeba i omezení jejich rozhodování ve prospěch přímé demokracie.

Předmětem často velmi ostrého společensko-politického diskursu ovšem nejsou jen tyto ústavně institucionální fundamenty, ale i žádoucí míra možných práv a svobod jedinců. Extrémním, ovšem výstižným příkladem je postoj k státním symbolům – je spálení národní vlajky ventilací svobody projevem, nebo útokem na základní posvátné zásady, na nichž je budován daný demokratický stát? Odpovědi přitom mohou být zcela opačné. Dalším sporným problémem, který vyvolává často velmi bouřlivé debaty, je role nevládních a nestranických organizací v demokratické společnosti a jejich význam pro demokracii. Opět se odpovědi na tuto otázku mohou diametrálně různit.

Výše naznačenou nemožnost jednotného vymezení demokracie ovšem **nelze brát jako výraz relativizace rozdílů mezi demokraciemi a nedemokraciemi**. Interdisciplinární výzkum prováděný v průběhu posledních desetiletích umožnil popsat a analyzovat nejenom odlišnost nedemokratických režimů od demokratických a podrobně diferencovat i uvnitř této (různými formami režimů) bohaté kategorie, ale dokázal také identifikovat nejrůznější hybridní formy demokracií (viz kapitoly 12 a 13).

Náš skeptický pohled na jednotné chápání demokracie neznamená rezignaci na možnost zkoumání demokracie. Teorie demokracie prošly v posledním století mimořádně dynamickým vývojem. Došlo k zformulování řady zajímavých normativních a empirických modelů a konceptů demokracie, které precizovaly její určité specifické chápání. Dokonce i v českém prostředí, poznamenaném značně dlouhou myšlenkově sterilní érou komunismu se v tomto období zrodily mimořádně originální přístupy. Za pozornost z hlediska teorie demokracie stojí alespoň monumentální dílo filozofa **Vladimíra Čermáka**. V jeho pojmání zůstávají některé demokratické instituty po tisíciletí neměnné. Například řecký

polémos (polemika, konflikt) je pro „živou“ demokracii nezbytný bez ohledu na to, jestli jde o demokracii starořeckou či moderní (Čermák 1992).

Normativně orientovaný diskurs o demokracii přitom představuje dodnes velmi živou oblast. Podívejme se ale nyní na deskriptivněji orientovanou složku demokratické teorie – popis proměn forem demokracie v průběhu dějin.

1. 2 Nástin vývoje demokracie v historické perspektivě

Demokracie je jev starý více než dva tisíce let. V průběhu času se ovšem její vnímání proměnilo natolik, že občan demokratické athénské polis by se zřejmě jen s velkou nedůvěrou díval na to, co je dnes nazýváno „standardní“ (tj. zastupitelskou) demokracií. Kdyby mu potom někdo tvrdil, že toto je ta pravá demokracie, zřejmě by takového člověka označil za lháře. Vysvětlit, proč se pohled Athéňana tak vzdálil od dnešního chápání demokracie, je věc nesnadná. Vylíčit ji v historické zkratce je pak záležitost přímo nevděčná, protože každému čtenáři v tomto výkladu bude mnohé chybět. Přesto je to pro pochopení moderního chápání demokracie nezbytné.

Pro shrnutí historických proměn demokratických forem je inspirativní pohled amerického politologa **Roberta Dahla** (1995). Dahl ve vývoji demokracie v dějinách lidstva vymezuje tři velké **demokratické transformace**. První transformace začala v éře antického Řecka a pojí se s **malými a relativně homogenními městskými státy**. Asi v 5. století před naším letopočtem se v řeckých polis (městských státech, které ovšem nezahrnovaly jen samotné město, ale i vše, co k němu patřilo v širokém okolí) *poprvé objevily demokratické systémy, ve kterých měl velký počet svobodných dospělých občanů (mužů) právo účastnit se přímo vlády*. Zrodila se tak nová představa o uspořádání věcí veřejných, v němž má lid nejenom právo sám si vládnout, ale vlastní také zdroje a instituce k tomu nezbytné (Dahl 1995: 17). Právě v této **klasické demokracii vidí Dahl první zdroj demokratické teorie a praxe** (k podrobnější podobě klasické athénské demokracie viz níže).

Dalším zdrojem pro demokracii se stala **republikánská tradice**, která sice má své kořeny rovněž v Řecku (Aristotelés), ovšem zásadní měrou se rozvinula až v podmínkách **antického Říma** a pozdějších **středověkých (především) italských městských států**. Výraz *republika* pochází z názvu, kterého pro svůj stát použili Římané: *res (věc) a publicus (veřejný)*, volně přeloženo *věc náležející lidu*. I v římské republice, jejíž kořeny spadají časově do stejné doby jako řecké demokracie, se tedy prostřednictvím postupného zrovnoprávnování obyvatel městského státu prosadila tendence k tomu, aby si římsí občané (tj. svobodná část mužské populace) vládli sami.

Ovšem s tím, jak Řím začal územně expandovat a rozrůstat se, začaly mizet původní příznivé podmínky pro fungování republikánských institucí. Stejně jako v řeckém případě byly demokratické instituce závislé na přímé účasti lidu na procesu rozhodování, což bylo možné pouze v případě malého homogenního státu. Vedle toho začaly se sociální proměny římské společnosti postupně ztrácet svůj význam republikánské instituce a ideje založené na občanské *ctnosti* (viz kapitola 4). Republika se tak ocitla v krizi (viz éra občanských válek v posledním století před naším letopočtem). Východiskem z krize se ukázalo nastolení císařství, které ovšem znamenalo konec vlády lidu (byť některé staré republikánské instituce formálně přežily ještě celá staletí).

Oživení vlády lidu v republikánské formě se dostavilo až s mnohastetým odstupem a to opět na italské půdě. V řadě měst severní Itálie jako byla Florencie, Janov či Benátky se od 12. století opět začaly prosazovat tendence k rozšiřování počtu obyvatel, kteří se mohou účastnit na správě věcí veřejných. Vznik těchto demokratických městských komun se dostavil i jinde v Evropě (především v prostoru dnešního Německa, Švýcarska, Belgie a Nizozemí). Ovšem tento vzestup demokracie, jenž se pojil se začínající érou renesance, byl stejně jako v případě Řecka a Říma jen časově přechodnou a regionálně omezenou záležitostí. Ve většině Evropy začal proces vytváření velkých centralizovaných státních celků trvale existenci těchto relativně početně i rozlohou malých politických obcí ohrožovat. Spolu s jejich vnitřními problémy (ať hospodářského, sociálního či politického charakteru), pak postupně je-

jich vývoj většinou ukončilo nastolení nedemokratické formy vlády.

Mimo výše zmíněné starověké Řecko, Řím a některé lokality renesanční Evropy samozřejmě lze nalézt ještě jiné příklady státních zřízení, které by šlo označit za demokracie. Zpravidla se ovšem jednalo o poměrně jednoduché, a z hlediska sociální struktury nepřiliš diferencované společnosti (viz vojenská demokracie u starých Germánů, Slovanů či ve středověku u Vikingů).

Druhá transformace odstartovala v 18. a 19. století, kdy nově vznikající národní státy zvolna akceptovaly demokratickou formu vlády, a to v její zastupitelské podobě. Velkým rozdílem oproti starověkým a renesančním demokraciím byl přitom růst rozsahu (územního i početního) nových demokracií. Tato skutečnost vylučovala uplatňování přímé demokracie, charakteristické kdysi pro malé městské státy s omezeným počtem obyvatel. Jinak vyjádřeno: postupy, které se daly uplatňovat v komunitě několika set nebo několika tisíc plnoprávných občanů, se nedaly aplikovat ve společnosti se statisíci, případně milióny jedinci. Tato transformace tak byla **transformací od městského státu ke státu národnímu**, přičemž tento typ demokracie se nerozlučně spojil se **zastupitelskou formou vlády a myšlenkou politické rovnosti**, které se staly dalšími zdroji demokratické teorie a praxe (srov. Manin 2002).

Princip zastoupení je založený na tom, že občan-volič se účastní politického rozhodování tím, že volí své **reprezentanty**. Asi nejvlivnější z hlediska přebírání určitého vzoru jinými zeměmi byl případ anglického (později britského) parlamentu, který prošel dlouhou **evoluční proměnou** od stavovské instituce v demokratický zastupitelský orgán. (Ovšem např. v mnoha směrech velmi progresivně ustavované a fungující islandské národní shromáždění - Althing - existovalo už v závěru 10. století, tedy dávno před zrodem moderního anglického parlamentu.)

Zrod principu zastoupení měl v nejrůznějších částech Evropy často velmi staré hluboko do středověku sahající kořeny (např. v českých zemích se prapočátky stavovského shromáždění dají vysledovat už v přemyslovské éře). Nicméně v drtivé většině

případů šlo o stavovské orgány reprezentující jen početně velmi omezenou skupinu obyvatel (šlechtu, duchovenstvo, později i měšťanstvo). Navíc jejich význam většinou časem zastínil růst moci panovníka (viz typický francouzský, španělský a koneckonců i český případ po roce 1620). Obecný trend, v němž zastupitelský orgán začal plnit funkci zákonodárnou (vydávání právních předpisů), stal se reprezentantem širších vrstev občanů dané země a současně se výkonná moc stala na něm závislou, se ve většině Evropy začal prosazovat až od konce 18. století (srov. Guizot 2002). Souviselo s tím výše naznačené prosazování logiky politické rovnosti, která vedla k rozšiřování volebního práva na stále početnější skupiny obyvatel. Posléze pak tento proces vyústil v zavedení všeobecného a rovného volebního práva (k rozdílům mezi jednotlivými zeměmi srov. kapitola 5).

Shrneme-li tedy: druhá transformace ve svém důsledku **zúžila, ale paradoxně současně i rozšířila meze demokracie**. Přímé formy účasti na správě věcí veřejných byly nahrazeny zastoupením. Přímá účast lidu při tvorbě zákonů už nebyla možná (i když v některých zemích se občané i nadále mohli účastnit přímo vlády v malých místních jednotkách). Toto zúžení ovšem bylo vynahrazeno tím, že zastoupení zrušilo překážky **rozměru** demokratického státu. Druhá transformace tedy umožnila zvýšení počtu lidí žijících ve společném právním a ústavním systému a požívajících stejných práv. Dahl pro demokracie, které vznikly z této druhé transformace, razí pojem **polyarchie** – tj. „reálné“ demokracie (viz kapitola 11). Jiný obecně akceptovaný náhled, který zohledňuje ve druhé transformaci proběhlé spojení základních hodnot liberalismu (svobody, garance přirozených práv člověka aj.) a demokracie (především politické rovnosti), je pak označuje za **liberální demokracie** (viz k filozoficko-politickým kořenům vzniku kapitola 3).

Třetí vlna transformace je podle Dahla spojena s řešením problémů, se kterými se demokracie začala setkávat ke konci 20. století. Ideální demokracie nebyla realizována nikde na světě, ovšem polyarchie se rozšířily do značné části světa. Velkou výzvou se přitom v této transformaci stává otázka reali-

zace demokracie ve formujících se nadnárodních útvech (srov. kapitola 16). Dahl je zde ovšem značně skeptický a upozorňuje na historickou propojenost demokracie s rámcem národního státu. Naopak možnou rozvojovou perspektivu demokracie spatřuje v posilování prvků, které by umožnily lepší informovanost občanů o politických problémech a zvýšily tak jejich zapojení do národního politického systému. Prostředkem by mohlo být využití nových telekomunikačních a informačních technologií, k jejichž masivnímu rozvoji v posledních desetiletích dochází. Tím se Dahl dostává poměrně blízko k názorům některých současných stoupenců participační teorie demokracie, která právě v této oblasti vidí velké možnosti pro zvýšení aktivní účasti lidí na správě věcí veřejných (srov. níže – Elektronická demokracie)

1. 3 Průvodce demokracií

Chybějící jednota ve vymezení demokracie se pochopitelně odráží v **rozmanitosti teorií demokracie**. Znesnadňujícím faktorem pro určitou typologizaci teorií demokracie pak je samozřejmě i fakt, že frekvence užití jednotlivých konceptů prošla v průběhu doby proměnami. Stejně tak se v této rovině promítá různý přístup jednotlivých autorů, kteří někdy preferují buď:

- normativně zaměřené demokratické teorie, tj. takové, které jsou založeny na hodnotovém pojmání demokracie – viz otázka, k jakým cílům a ideálům má daný systém směřovat, jaké mechanismy má využívat a o jaké hodnoty se opírat; nebo naopak teorie (příklad liberální demokracie v různých jejích variantách)
- empiricky orientované, které hledají „praktičtější“, deskriptivnější odpovědi – typicky jak opravdu daný politický systém funguje – přičemž cílem je zde na základě empirické znalosti konkrétních systémů zformulovat obecnou teorii (pluralismus, konsensuální, nebo westminsterská demokracie).

Celou situaci ovšem ještě dále komplikuje fakt, že většina demokratických teorií v sobě spojuje jak prvky normativní,

tak empirické, a posouzení jejich vzájemného poměru je silně subjektivní záležitostí. Typickým příkladem může být schumpeterovská procedurální demokracie, která je různými autory řazena jak do „škatulky“ normativní, tak i empirické teorie.

Zvláštní kapitolou je otázka, jak a zda vůbec rozlišovat mezi teorií, modelem a konceptem demokracie. Všechna tato slova implikují odlišný význam. Opět se tu ovšem vynořuje problém subjektivity pro posouzení tohoto významu. Jinak řečeno, je teorie „více“ než model a model „více“ než koncept?

Protože tato kniha je primárně psána z důvodů didaktických, tj. s cílem poskytnout *přehledný a laickému čtenáři přístupný výklad k teoriím demokracie*, rozhodli jsme se využít značně zjednodušené, ale přesto doufáme, že výstižné a přehledné kategorizace. Ta by měla umožnit snadnou orientaci v jednotlivých kapitolách této knihy. Pracovně jsme se rozhodli ponechat stranou otázku diferenciací mezi teorií – modelem – konceptem, spíše orientačně používat rozlišování mezi normativními a empirickými teoriemi a na základě inspirace oblíbenou učebnicí Davida Helda (Held 1993)¹, ale i dalšími pracemi (především Macpherson 1977; Lijphart 1984; Svensson 1995; Klokočka 1996; Antoszewski 1998; Bankowicz 1999) použít rozdělení na **dvě základní skupiny**:

- **demokracii zastupitelskou a**
- **demokracii přímou neboli participační.**

Obě sice v sobě zahrnují mnoho **různorodých forem**, které někdy silně „přesahují“ mimo jejich rámec, nicméně vždy jsou do jednoho z nich zařaditelné nebo alespoň k němu mají úzkou vazbu. U demokracie zastupitelské jsou pak některé formy uváděny dichotomicky z důvodu lepšího pochopení rozdílů mezi nimi. Vždy je připojen odkaz na kapitolu, kde je daný model vysvětlen podrobně.

1) D. Held vymezuje čtyři hlavní klasické modely demokracie: demokracii starověkých Athén, dvě varianty liberální demokracie – protektivní demokracii a rozvojovou demokracii, a konečně marxistickou koncepcí přímé demokracie. Dále čtyři soudobé modely: kompetitivní elitistickou demokracii, pluralismus, legální demokracii a participační demokracii. Mimo to zmiňuje další modely v souvislosti s výkladem těchto modelů (např. korporativismus). Podle jeho názoru je přitom možné rozdělit demokratické modely na dvě široké skupiny: ty, které jsou přiřaditelné buď k demokracii přímé, nebo zastupitelské.

1. 3. 1 Liberální demokracie jako normativní ideál zastupitelské demokracie

Koncepce zastupitelské (nepřímé) demokracie vychází z předpokladu, že *občané nevykonávají moc přímo, ale prostřednictvím volených zástupců, kteří reprezentují jejich zájmy*. Základními instituty zastupitelské demokracie jsou parlament, politické strany, volný (reprezentativní) poslanecký mandát a všeobecné volební právo. Model zastupitelské demokracie se stal základem prakticky všech současných západoevropských demokracií (s významnou výjimkou Švýcarska – viz níže).

Kořeny zastupitelské demokracie lze hledat už u Aristotela, podle něhož vládnutí vyžaduje určité schopnosti a dovednosti (srov. kapitola 2). Svůj rozvoj prodělala v politickém myšlení vycházejícím z liberalismu. Od éry jeho zakladatele **Johna Locka** („předdemokratický liberalismus“ – kapitola 3. 1) prošla rozsáhlým vývojem. Postupným **spojováním liberálních a demokratických myšlenek** se v průběhu 18. a 19. století vyvinula v koncepci, která je dnes nazývána **liberální demokracií** (už v této době se přitom v politickém myšlení objevovala obava z přílišné expanze uplatňování principu rovnosti, což by mohlo mít důsledky pro stabilitu společnosti – srov. myšlenky **Edmunda Burka**, kapitola 3. 2). V rámci novověkého politického myšlení se objevily dvě významné normativní varianty: protektivní a vývojová demokracie (autorem těchto termínů je Crawford B. Macpherson – Macpherson 1989).

Protektivní demokracie vychází z lockovských myšlenek o odpovědnosti vlády za ochranu přirozených práv občanů, přičemž má silně individualistický charakter (klíčovým je zajištění svobody člověka). K jejím základním prvkům patří myšlenky dělby moci, garance politických práv občanů, separace státu a občanské společnosti založené na soukromém vlastnictví a tržní ekonomice. Ke klíčovým osobnostem protektivní koncepce patří **Jeremy Bentham** a **James Mill**.

Vývojová demokracie se od koncepce protektivní výrazně liší svým důrazem na rovnost občanů, která má doplňovat lockovský liberalismus kladoucí důraz na svobodu individua. To má umožnit harmonický rozvoj lidské osobnosti a současné

i celé společnosti. Předpokladem k zajištění rovnosti ve společnosti je ovšem výrazně aktivnější role státu. Ke klíčovým osobnostem vývojové demokracie patří **John Stuart Mill** a **Alexis de Tocqueville** (viz podkapitoly 3. 3 a 3. 4).

Liberální demokracie ideově zařazená výše představenými koncepcemi se ovšem musela vyrovnávat s rostoucí kritikou. Ta vycházela z různých pozic. Kritiku zleva představovalo v 19. století především marxistické chápání demokracie, které se profilovalo silně participačními rysy (viz níže). Vedle marxistické kritiky se významným proudem, který se vyznačoval kritikou demokracie, stal na přelomu 19. a 20. století **elitismus**. Skepticky poukazoval na to, že moc vždy, i v zastupitelských demokraciích, drží ve svých rukou menšina. Zakladatelé teorie elit (Gaetano Mosca, Vilfredo Pareto a Robert Michels) přitom považovali rozdělení společnosti na vládnoucí menšinu a většinu – ve vztahu k ovlivňování politické moci fakticky bezmocnou – za nezměnitelné a myšlenku rovnosti tudíž za nereálnou (viz kapitola 6). Zakladatelé teorie elit tak zrelativizovali rozdíl mezi demokratickým a nedemokratickým systémem vlády (srov. Parry 1970).

Další rozvoj této teorie ovšem vyústil v jisté „smíření“ **elitismu s demokracií**, přičemž současně vedl k významné revizi demokratické teorie. Tato změna byla ve 40. letech 20. století spojena s osobností **Josepha Schumpetera**. Schumpeterova představa demokracie (viz kapitola 7) vychází z myšlenky, že klíčový pro demokracii je prvek konkurence, který zajišťují soutěživé volby. Ty představují mechanismus, jenž umožňuje výměnu elit u moci a současně zajišťuje možnost výběru mezi různými politickými alternativami (stranickými elitami) (Held 1993: 164–185; Antoszewski 1998: 12–13).

Další silně kritický neoliberální proud demokratické teorie – stoupenci tzv. **legální demokracie** – se zformoval v 70. a 80. letech 20. století. Byl spojen se vzestupem neoliberální politiky (především Margaret Thatcherové ve Velké Británii a Ronaldu Reagana ve Spojených státech). **Neoliberálové** (někdy také označovaní termínem Nová pravice) kritizují přílišnou expanzi sociálního státu v soudobých liberálních demokraciích, která podle nich ohrožuje lidskou svobodu. Východisko hledají v omezení funkcí státu na nejnútnejší minimum. Základní

ochranu občana má poskytovat **vláda zákona** (odtud legální demokracie), která má zajistit, aby donucovací funkce vlády byly přísně omezené na prosazování jednotlivých zákonných pravidel. K nejvýznamnějším soudobým představitelům této teorie demokracie patří **Fridrich August von Hayek** a **Robert Nozick** (Held 1993: 243–254; Klokočka 1996: 128–129, podrobně viz podkapitoly 3. 6 a 3. 7).

1. 3. 1. 1 Empirické koncepty zastupitelské demokracie

K dalším významným proudům demokratické teorie patří **pluralismus**. Pluralismus je stejně jako elitismus značně heterogenní teorií. Jeho základní výchozí premisou je úvaha, že v každé demokratické společnosti existuje mnoho center nejenom politické, ale např. i ekonomické moci, představovaných nejrůznějšími skupinami. Tyto skupiny jsou propojeny předivem různých vazeb, ale i konfliktů. Funguje v ní tak celá řada kooperujících, ale i soupeřících skupin, přičemž každá prosazuje méně či více úspěšně své zájmy. Jejich soupeření přitom zabraňuje monopolizaci politického prostoru a současně napomáhá fungování a udržení pluralitního liberálně demokratického politického systému. Zvláštní pozornost z pluralistické teorie ve vztahu k demokracii získala **teorie polyarchie** R. Dahla (podrobně kapitola 11).

Vůči pluralismu, pro nějž je klíčový důraz na spontánnost, soutěživost a rovnost přístupu jednotlivých zájmových skupin ke státu, se jako určitý „ideální“ protiklad začal od 70. let 20. století vymezovat **(neo)korporativismus**. Původně byl termín korporativismus spjat s některými autoritářskými zpravidla fašistickými režimy (Mussoliniho Itálii, Dollfusovým Rakouskem, Francovým Španělskem). Nicméně ve druhé polovině 20. století došlo k „rehabilitaci“ tohoto pojmu. Korporativismus vychází z toho, že vztah mezi státem a společností zajišťuje hierarchizovaný systém organizací (odborné odbory, podnikatelská sdružení atd.) s monopolem v dané oblasti či odvětví, přičemž členství v nich bývá zpravidla povinné. Tím se na jedné straně odbourává prvek konkurence, na druhou stranu toto uspořádání zajišťuje sociální stabilitu (k pluralismu a neokorporativismu viz kapitola 10).

Pluralismus a (neo)korporativismus kladou velký důraz na **institucionální uspořádání**. Nejinak tomu je u dvou dalších empirických typů – **demokracie parlamentní** a **demokracie prezidentské**, hojně využívaných nejenom politickou vědou, ale i ústavním právem. V jejich diferenciaci je klíčová otázka způsobu dělby moci ve státě a s tím propojená povaha vzájemných vazeb a závislostí mezi ústavními institucemi (především mocí výkonnou a zákonodárnou – viz podrobně kapitola 8). Každá soudobá demokracie (s výjimkou zvláštního případu Švýcarska) je zařaditelná k parlamentní, prezidentské, eventuelně semiprezidentské (poloprezidentské) demokracii.

Další dichotomii institučních empirických modelů představuje **westminsterská (většinová) a konsensuální demokracie** nizozemského politologa Arenda Lijpharta (Lijphart 1984; srov. Klokočka 1996: 128). Klíčovými rozdíly mezi nimi je především otázka koncentrace moci, struktura parlamentu a podoba volebního a stranického systému. Konsensuální demokracie vychází z velkého rozptylu moci, která není koncentrována jen ve vládě, ale i v parlamentu, jehož dvě komory mají obdobné pravomoci; stranický systém je vícestranický a volební systém poměrný; vlády jsou tak širokými koalicemi (v této souvislosti je třeba upozornit na návaznost na starší lijphartovský model **konsociační demokracie**). Ve westminsterském modelu demokracie patří k hlavním rysům koncentrace moci v ruce vlády, která je tvořena jednou stranou; funguje nerovně postavení obou komor parlamentu, dvoustranický systém a je používán většinový volební systém (viz kapitola 9).

Při pohledu na jednotlivé soudobé politické systémy samozřejmě platí premisa, že na konkrétní zemi je využitelných více obecných analytických konceptů. Tak například Velká Británie je nejenom zemí s parlamentní demokracií a lze ji označit za silně pluralistickou, ale posloužila i J. Schumpeterovi jako inspirace při konstrukci jeho konceptu demokracie a A. Lijphartovi jako modelový příklad pro westminsterskou demokracii.

1. 3. 2 Přímá (participační) demokracie

Přímá demokracie je založena na zapojení všech občanů do správy věcí veřejných. Svou tradicí sahá až do antiky. Za „nejklasičtější“ případ starověké přímé demokracie je obecně považována **demokracie Athén**. Athény dosáhly v polovině 5. století př. n. l. postavení státu, který ovládal velkou část tehdejšího řeckého světa. Jejich společenské zřízení se v různých variantách (často díky athénskému „vývozu“) etablovalo v mnoha dalších řeckých polis.

1. 3. 2. 1 „Předklasické“ období athénské demokracie

Athény byly stejně jako většina jiných řeckých polis původně monarchií, která byla časem vystřídána vládou aristokracie, jejíž moc byla založena na pozemkovém vlastnictví. Z jejich řad byli voleni nejvyšší úředníci státu – **archonti** (vládcové), jejichž počet se v 7. století př. n. l. ustálil na devíti a doba výkonu jejich funkce na jeden rok. Bývalí archonti se stávali členy aristokratické rady – **areopagu**, který hrál roli klíčového státního orgánu. Plnil funkci dozoru nad dodržováním nepsaných zákonů, poradní funkci archontů, měl soudní pravomoc v trestní oblasti atd.

Počátek směřování k demokracii je zpravidla spojován s reformami archonta **Solóna**. Solón se dostal do čela Athén na začátku 6. století př. n. l., kdy v místní polis vrcholilo sociální napětí. Většinu půdy totiž vlastnili aristokraté, na nichž byla zcela závislá početná vrstva silně zadlužených drobných rolníků. Pro mnohé z nich se dluhy staly příčinou ztráty svobody, tj. z důvodů dluhů upadli do otroctví (další řešili problém dluhů útekem za hranice). S vládou aristokratů nebyla spokojena ani zvolna rostoucí sociální skupina athénských řemeslníků, kteří pociťovali svou politickou bezprávnost.

Solón, byť sám aristokrat, ve snaze utlumit toto rostoucí sociální napětí provedl **řadu reform**, které ve svém důsledku (aniž to jejich autor zřejmě zamýšlel) nasměřovaly Athény na novou cestu společensko-politického vývoje. Solón odstranil **dlužné závazky rolníků** (tzv. *setřesení břemene – seisachtheia*), zrušil otroctví občanů pro dluhy a vykoupil za státní peníze

Athéňany, kteří byli jako otroci prodáni mimo polis. Tisíce lidí, kteří uprchli do ciziny, se nyní vrátili zpět. Tím byl položen základ k **větší rovnoprávnosti** mezi Athéňany, posílila se jejich **osobní svoboda** a současně se otevřela cesta k rozvoji „klasického“ otroctví (otroky se mohli stát pouze lidé, dováženi z okolních, zpravidla „barbarských“ zemí¹⁾) (Bleicken 2002: 25).

Další reforma spočívala ve spojení politických práv s majetkem, čímž se athénské uspořádání přiblížilo tomu, co Aristotelés nazval *politeiá* (srov. kapitola 2). Solón totiž rozdělil athénské občany podle jejich majetku do tří tříd, přičemž na tomto základě současně odstupňoval jejich politická práva. Fakticky tak otevřel pro další (nearistokratické) skupiny občanů přístup k úřadům, protože místo původu se nyní stalo klíčovým bohatstvím. Složení areopagu se tak začalo postupně měnit (pouze příslušníci třetí třídy měli přístup jen k nižším athénským úřadům).

Tato Solónova reforma nezaváděla úplnou politickou rovnoprávnost mezi Athéňany. Stále zůstala zachována početná skupina prakticky nemajetných občanů (nespadající do předchozích tří tříd), kteří zůstali omezeni na právo účasti na **lidovém shromáždění** (ekklesia). Jeho význam ovšem Solón posílil přiznáním významných odvolacích pravomocí v oblasti spravedlnosti (právo účasti na lidovém shromáždění jinak měli všichni Athéňané). Mimo to pravděpodobně vytvořil Solón na základě tradičních rodových kmenů (fýl) další orgán (radu čtyř set), jež se stala jistou protiváhou areopagu (Bleicken 2002: 27; Pečírka 1989: 496–497; Oliva 1994: 66–67; Marczevska-Rytka 2001: 50–51). Solónovy reformy, přestože jimi jejich autor primárně zamýšlel podpořit společenskou stabilitu a řád obce, **ve svém důsledku omezily moc aristokracie a položily základy větší sociální a politické rovnosti v Athénách.**

Následná přechodná éra tyranidy (k termínu viz kapitola 2) ponechala Solónovy reformy v platnosti, přičemž naopak pozdějšímu nastolení demokracie výrazně napomohla *zmenšením sociálních rozdílů mezi Athéňany a dalším omezením významu aristokracie*. V závěru 6. století př. n. l., po pádu tyranidy, se v Athénách dostává k moci **Alkmeonid Kleisthenés**,

1) Otroků řeckého původu bylo v Athénách poměrně málo.

kteřý dovršil přechod k demokratickému zřízení založenému na *rovnosti* mezi občany. Klíčová prítom byla jeho reorganizace rozdělení polis na základě *čisté územního principu, který nahradil dosavadní rodové a majetkové dělení*. Malé místní administrativní jednotky, tzv. *démy* (celkem jich bylo sto), nově vytvářely vyšší územní jednotky, přičemž na vrcholku této administrativní pyramidy bylo *deset nových fýl*. Každá fýla prítom byla složena z různých oblastí athénské polis. Spojovala tak v sobě jak městské čtvrti, tak i od města vzdálené, ba i velmi vzdálené oblasti. Cílem bylo vyvážit různé sociální protiklady, aby každá fýla představovala jakousi malou sociální kopii athénskému státu jako celku. Narušily se tím dosavadní vazby závislosti části chudších občanů na aristokracii. Podle jednotlivých démů byly prítom sestaveny seznamy athénských občanů, jejichž počet se současně zvýšil o některé cizince usazené v Athénách.

Vedle lidového sněmu také začal (ovšem až v postkleisthénovském období) růst významu nově vytvořené **rady pěti set** (búle), která nahradila dříve existující radu čtyř set. Tato rada byla utvářena na základě nově zformovaných územních fýl. V rámci každého demu se *volil* určitý počet osob, přičemž každá fýla *losovala* z taktu zvolených padesát svých zástupců do rady pěti set. Z každé fýly byl rovněž volen jeden **stratég** (velitel pro případ války), jehož moc časem stoupla především na úkor archontů. Areopag pak nakonec ještě před polovinou 5. století př. n. l. přišel o téměř všechny pravomoci, které přešly na **radu pěti set, lidový sněm a porotní soudy (héliaia)**, jež se staly klíčovými orgány demokratických Athén (viz níže). Postkleisthénovské Athény pak zamířily k úplné politické rovnosti, když mezi plnoprávné (aktivní) občany zahrnul i nejchudší vrstvy Athéňanů.

1. 3. 2. 2 Klasické období athénské demokracie

Vrchol moci athénskému státu a současně vrchol řecké demokracie nazývaný též klasickým obdobím je spojován s érou demokratického státníka a prvního strátéga Athén **Perikla** (přibližně od 50. do 30. let 5. století př. n. l., tj. do počátku peloponéské války). Jak tato demokracie vypadala? Přesný

počet obyvatel Athén není znám, nicméně se odhaduje, že z asi čtvrt miliónu osob tvořili občané a příslušníci jejich rodin něco více než polovinu. Až třetinu obyvatel tvořili otroci a přibližně 30 tisíc metoikové, což byli svobodní cizinci bez občanských práv (srov. Held 1993: 23; Pečírka 1989: 525).¹ Pro fungování athénské demokracie byla přítom práce otroků životně důležitá, a to nejenom z ekonomického hlediska. Umožňovala totiž vytvářet potřebný „volný čas“ pro **politické aktivity plnoprávných občanů** (dalším významným zdrojem příjmů byla pokladna Athénské námořního spolku, kterou Athény spravovaly).

Ovšem tento **exkluzionistický** charakter athénské demokracie (vzhledem k době zcela přirozeně) diferencoval i mezi svobodnými Athéňany, když politická práva přiznával **pouze mužům**. V Periklově době pak došlo k zpřísnění udělování občanství, když se athénským občanem mohl stát pouze ten, jehož oba rodiče byli občany (do té doby postačovalo, byli-li občanem alespoň otec). Udělování občanství metoikům se pak stalo poměrně vzácné a vázané na rozhodnutí lidového sněmu. Občanská práva nabýval muž dovršením 20 let, čemuž musela předcházet dvouletá vojenská služba. Mimo to byl potřebný **souhlas** občanů v mateřském dému.

V klasické době byl nejvyšším orgánem Athén **lidový sněm**. Zasedání sněmu se mohli účastnit všichni **plnoprávní občané**. Ve svých rukou přitom seskupil **nejenom zákonodárné, ale i soudní a výkonné pravomoci**. Rozhodoval tak v zásadě o všech důležitých sociálně-politických otázkách. Sloužil i jako volební orgán, když volil strategy a některé další úředníky. U některých důležitých otázek (např. výše zmiňované udělování občanství) se přitom usnášeníschopnost tohoto orgánu vázala na určité početní kvórum (6 tisíc občanů). Jak poukazují kritici athénské demokracie, lidový sněm představoval shromáždění těch nejchudších (nikoliv polis jako celku). Ve srovnání se „zaměstnanějšími“ sociálními skupinami totiž měli více času účastnit se zasedání (tento faktor se ještě posílil po zavedení diet za účast na zasedání).

1) Jochen Bleicken uvádí, že v Athénách v době vrcholného rozkvětu ve 40. a 30. letech 5. století př. n. l., žilo nejvýše 150 tisíc osob občanského původu (občanů a členů jejich rodin), 25–30 tisíc metoiků a asi 80–120 tisíc otroků (Bleicken 2002: 100–101).

*Realizaci práv občanů ovšem také ovlivňoval důležitý faktor vzdálenosti. Občané vzdálenějších venkovských demů museli na zasedání lidového sněmu, která se konala v Athénách minimálně čtyřicetkrát do roka, poměrně dlouho putovat. To omezovalo jejich participaci na jeho jednáních ve prospěch obyvatel Athén a jejich bezprostředního okolí. Běžných zasedání lidového sněmu se tak ve skutečnosti účastnila zpravidla jen část občanů. Athénská demokracie byla tedy demokracií **menšiny plnoprávných obyvatel**, přičemž jejich politická participace byla značně různá.*

Rada pěti set (bule), která se skládala ze zástupců deseti athénských fýl, fungovala především jako jakýsi „výbor“ sněmu, který připravoval záležitosti k projednání na sněmu, vykonával jeho rozhodnutí, dával příkazy nižším úředníkům a kontroloval jejich činnost. Aby se zvýšila akceschopnost rady, vytvářel se padesáticenný úřadující **výbor rady** (vždy jedna fýla), který po desetinu roku zajišťoval její fungování. Z řad těchto tzv. prytanů byl vždy při západu slunce na následující (jeden) den losován předseda, který ovšem neřídil jen výbor, ale i radu a sněm. Každý Athéňan mohl tento post zastávat jen jednou v životě. Tento princip **rotace** měl zabránit zneužití moci.

Specifickým nástrojem ochrany státu (používaným zřejmě už od Kleisthenovy doby) byl tzv. **ostrakismos** (střepinkový soud), při němž athénští občané na sněmu každoročně rozhodovali, zda v obci není někdo, kdo ohrožuje její svobodu. Hlasovalo se na střepy hliněných nádob, na nichž každý napsal jméno osoby, kterou považoval za nebezpečnou. Ostrakizovaný pak musel odejít na deset let do vyhnanství. Jinak pravomoc soudního orgánu vykonávala **héliaia** – **porotní soudy**, vybírané z členů sněmu losem (v důležitých soudních sporech politického charakteru rozhodoval přímo sněm). Athénské soudnictví přitom zcela postrádalo profesionální prvek a rozhodování o vině i výši trestu tak spočívalo zcela v rukou (laických) spoluobčanů obviněného (srov. Held 1993: 20–21; Pečírka 1989: 531–533; Bleicken 2002: 244–274).

Provedeme-li určité shrnutí, můžeme konstatovat, že v rámci athénské demokracie **nefungovala dělba moci**, přičemž jako prostředek výběru do určité funkce se používala **volba**

nebo **losování** (to bylo využíváno např. i při výběru nižších úředníků). Až do Periklovy éry bylo zastávání většiny veřejných funkcí poměrně nákladnou záležitostí, protože nebyly placené. Perikles zavedl za výkon veřejných funkcí diety (odměny), což je otevřelo i pro nemajetné občany, kteří tak získali trvalý zdroj příjmů. Rozsah athénským státem placených „úřednických“ míst se ovšem časem významně rozrůstal. (Mimo to athénský stát musel financovat vojáky a námořníky na athénských lodích.) V závěru Periklova období tak počet osob, které byly zcela či částečně finančně závislé na obci, dosáhl asi dvaceti tisíc osob (!) (Marczewska-Rytko 2001: 51). Z výkonu určité ať politické, vojenské či správní funkce se tak v mnoha případech stalo státem placené *povolání*.

Další fenomén, který se stal pro Athény charakteristickým, a jenž současně napomohl k rozkladu athénské demokracie ve složité době peloponéské války (431–404 př. n. l.), byl *egoismus a současně snadná ovlivnitelnost athénské suverény – lidového sněmu*. Nejednou se stalo, že sněm odsouhlasil populární, ovšem pro státní zájmy nebezpečné kroky, které potom ústily do zbytečných vojenských porážek.

Zvláštním rizikem se pak ukázala skutečnost, že athénský vládní systém otevíral značné možnosti pro schopné **demagogy**. V dané době toto slovo ještě nemělo pejorativní význam a označovalo jednoduše „vůdce lidu“. K takovým patřil i Perikles, který s pomocí své řečnické dovednosti dokázal opakovaně po řadu let dosáhnout znovuzvolení do úřadu stratéga. Ovšem současně díky své prozíravosti a autoritě v lidovém sněmu prosadil i řadu nepopulárních, leč pro stát nezbytných kroků. Jeho nástupci ovšem často postrádali jak jeho schopnosti, tak i ochotu prosazovat nezbytná, avšak nepřijemná opatření a naopak dokázali strhnout sněm k neuváženým krokům. To významně napomohlo zkáze Athén v peloponéské válce, což vedlo k silné obecné kompromitaci demokratického zřízení.

I když vítěznou oligarchickou Spartou na přelomu 5 a 4. století př. n. l. Athénám vnucené (rovněž oligarchické) zřízení existovalo jen krátkou dobu a záhy byla obnovena demokracie, už nikdy Athény nedokázaly dosáhnout tak významného postavení v řeckém světě jako měly v době Periklově. Athénská

demokracie pak definitivně vzala za své ke konci 4. století př. n. l. v souvislosti s makedonskou nadvládou.

1. 3. 2. 3 Participační teorie od 18. století do současnosti

Jak už bylo nastíněno v souvislosti s dahlovskými demokratickými transformacemi, myšlenka přímé demokracie přetrvávala i po skončení éry athénské demokracie. V politické teorii její výraznou revitalizaci přinesla koncepce **Jeana Jacquese Rousseaua**, která se pohybuje *na rozhraní* přímé a zastupitelské demokracie, přičemž k té první má nesporně blíže. Přes kritický přístup k athénské demokracii v ní nelze přehlédnout jistou inspiraci právě jí (a ještě více římskou republikou). *Svou radikálně demokratickou koncepcí suverenity lidu*, který by měl vykonávat svou moc přímo, představuje v 18. století výrazného oponenta tehdy vznikající koncepce zastupitelské liberálně demokratické vlády. Ústřední je přitom jeho představa *obecné vůle*, která je společná celému společenství a je vždy správná a neomylná. Každý se jí musí podříditi, přičemž orgány vlády představují jen výraz této obecné vůle lidu. Tato Rousseauova úvaha přitom ústí do koncepce demokracie *zba-vené liberálních prvků* (podrobněji k Rousseauovi kapitola 4).

Ještě výrazně „participativnější“ variantu reprezentuje marxistická vize totální transformace státu a společnosti. **Karel Marx** označoval koncept liberální demokracie za podvod, který má maskovat fakt, že ve společnosti probíhá neustálý **třídní boj**. Každý stát je přitom primárně nástrojem utlačování jedné třídy druhou, a to včetně státu liberálně demokratického (terminologií marxismu „buržoazní demokracie“). Marxismus jako cestu k osvobození utlačované (dělnické) třídy volil metodu revoluce, která by nastolila diktaturu proletariátu. Tato **diktatura proletariátu** byla koncipována (v návaznosti na J. J. Rousseaua) jako **skutečná „demokracie“ se silnými participačními prvky** (různé nástroje přímé demokracie, decentralizace organizací, stát bez byrokracie, represivních složek, s odvolatelností volených zástupců atd. – srov. Svensson 1995: 96; Macpherson 1989: 100–101).

Marxistická představa budoucí ideální společnosti se tedy zásadně lišila od různých zastupitelských modelů vlády. Důle-

žitější je ovšem skutečnost, že v praxi leninského a stalinského Sovětského svazu později rozvinutá Marxova vize „demokracie“ vyústila v jednu z nejhorších možných podob totalitních diktatur. Leninistická koncepce komunistické strany jako avantgardy třídního boje velmi rychle zdegenerovala do podoby byrokraticko-mocenské mašinérie komunistických států, vybavených mocenskou a represivní kontrolou nad politikou, ekonomikou i společností.

Participační demokracii v postmarxovském období chybí pevnější normativní vymezení. Hlavním problémem je zde *nejednotnost jejich zastánců, kdy lze jen obtížně nalézt konzistentnější myšlenkový proud*. Jistou výjimkou, ovšem stále poměrně heterogenní, je snad jen koncept **participační demokracie** spjatý od 60. let 20. století s působením tzv. **Nové levice**, která některé marxistické ideje propojovala s myšlenkou participační demokracie. Z jeho známějších představitelů je třeba zmínit alespoň **Crawforda B. Macphersona** nebo **Carol Patemana**. Tento proud se výrazně vymezoval jak na kritice stávající podoby západních liberálních demokracií, tak tehdejších zemí východního komunistického bloku. Terčem hlavních výtek v případě východního bloku se stala byrokratizace těchto režimů, jejich likvidace občanských svobod a popření jakékoli možnosti participační praxe, když stát vyplnil prakticky veškerý společenský prostor. Kořeny této deviace přitom spatřují už v Marxově konceptu státu a společnosti.

Ovšem výraz demokracie není podle nich vhodný ani pro soudobé západní zastupitelské demokracie. Provedeme-li jisté (generalizační) přiblížení přístupů Nové levice, můžeme konstatovat, že se její stoupenci shodují na tom, že účast občana ve volbách není tou pravou a především dostatečnou „účastí“. Jejich představa demokratické společnosti je založena na představě *participačního samosprávného společenství*, v němž se občané přímo podílejí na řízení klíčových sociálních institucí (včetně podniků a místních komunit). Stranický systém má být uzpůsoben tak, aby straníční lídři byli přímo odpovědní členům strany. Institucionální systém (státu a společnosti) má být otevřen takovým způsobem, aby bylo možné maximálně vyzkoušet různé politické formy (Held 1993: 262; srov. Macpherson 1989: 93–115).

Podobné ideje byly rozvíjeny i v prostředí socialistické Jugoslávie po roztržce mezi Titem a Stalinem. Specifická jugoslávská doktrína **samosprávného socialismu** počítala s rozšířením principu přímé participace nejen v politicko-správní sféře, ale také v ekonomice, kdy v podnicích vlastněných formálně všemi zaměstnanci vznikaly rady dělníků, které teoreticky mohly dosazovat i vedení podniků. Podobně se s prvky participační přímé demokracie experimentovalo i na úrovni lokální a komunální samosprávy (institut tzv. **občin**). Jugoslávský model samosprávného socialismu však přes řadu pozoruhodných prvků selhal v konečném důsledku podobně jako byrokraticko-centralistické režimy v ostatních státech sovětského bloku a nepřinesl tudíž trvalé oživení konceptů participační demokracie.

Shrňme-li: klíčovým bodem participační demokracie je *důraz na participaci (účast) občanů v různých podobách*, od čehož se odvíjejí další pojmy jako autonomie, samospráva, důraz na (sebe)vzdělání, návrat ke „klasickým“ hodnotám antické demokracie, odpor k elitismu atd. Jistým způsobem představuje projekt participační demokracie osobitý pokus o spojení liberální a marxistické tradice (se všemi z toho vyplývajícími důsledky).

1. 3. 2. 4 Elektronická demokracie – výzva pro budoucnost? (spoluautorem této podkapitoly je Ondřej Čisář)

Dynamický rozvoj nových informačních a telekomunikačních technologií v závěru 20. století vyvolal značnou diskuzi o otevření nových možností pro větší míru účasti občanů na demokratickém rozhodování a jejich silnějším zapojení do fungování demokratických mechanismů. Někteří stoupenci participační demokracie se začali přiklánět k názoru, že díky levným, rychlým a přitom všem snadno dostupným komunikačním prostředkům (viz rozvoj Internetu) a rozvoji masmédií může být demokracie „povznesena“ na novou, vyšší úroveň. Díky novým technickým možnostem se tak otevírá prostor k větší participaci občanů, kteří mají možnost být mnohem lépe informováni, na procesu politického rozhodování. Jejich názor může být snadno zprostředkován odpovědným politikům. Elektro-

nické hlasování všech občanů pak údajně zajistí návrat k starořeckému ideálu vlády lidu (srov. např. Grossman 1995).

Tato vize **elektronické demokracie (e-demokracie)** ovšem narazila na poměrně ostrou kritiku. Ta upozorňuje především na to, že tento způsob rozhodování může snadno sklouznout do populistického plebiscitu. Mnoho současných problémů je natolik komplikovaných, že svěřit jejich rozhodování občanovi, který nemá čas a často ani zájem se jimi zabývat, je pro výsledek takového rozhodování poměrně nebezpečné. Navíc takový občan je snadno ovlivnitelný a současně náchylný k unáhlenému rozhodování, což opět může být nebezpečné pro rozhodovací proces. V konečném důsledku tak hrozí, že atomizovaní jedinci sedící osaměle před obrazovkou počítače budou manipulovatelní mnohem snadněji, než v „demokraticky zastaralé“ zastupitelské demokracii.

Proto ti autoři, kteří sice sdílejí pozitivní pohled na elektronickou demokracii, ale současně si uvědomují problémy spojené s její realizací, hovoří o tom, že se na uplatnění nových médií v politickém procesu musí nahlédnout ze širší perspektivy (Hacker, van Dijk 2000; DiMaggio *et al.* 2001). Nelze věřit, že by pouhé použití Internetu a dalších elektronických prostředků mohlo nějakým zázračným způsobem vyléčit takový neduh soudobé zastupitelské demokracie, jakým je například kontinuálně klesající volební účast občanů demokratických zemí. Stejně tak nelze doufat, že by zavedení elektronických prostředků v nedemokratickém prostředí přispělo k jeho demokratizaci (Crabtree 2002). Elektronická média totiž mohou, stejně jako k lepší demokracii, přispět i k utužení politické diktatury, pokud se jí podaří monopolizovat jejich užití. V této souvislosti hovoří někteří autoři nejen o nových možnostech demokracie, ale také o nových možnostech diktatury – v tomto případě tedy **e-diktatury** neboli **e-tatury** (Thompson 2002).

Pokud chceme dosáhnout větší demokratizace skrze elektronická média, musíme se proto zamyslet nad tím, jak dosáhnout širší **proměny občanského chování** tak, abychom zajistili, že dostupné technické prostředky budou používány občany vykazujícími zájem o politické problémy. Podle Jana Steyaerta není e-demokracie otázkou těch správných aplikací

a prostředků, ale problémem, který se týká jak technologických změn, tak také změn na straně občanů - nemůže to být tudíž jen technologie, která navede současnou informační společnost na cestu elektronické demokracie. Naopak – musí to být aktivní **občané**, kteří k tomu vědomě použijí nabízejících se prostředků **elektronické komunikace** (Steyaert 2002). Skeptici by mohli namítnout, že to v moderní společnosti, která není založena na hodnotě aktivního občanství, můžeme jen stěží očekávat. Realisté pak mohou odvětit, že i přesto elektronická média nabízejí možnosti pro realizaci přímějšího vztahu mezi zastupiteli a občany, například ve formě **e-konzultací** občanů se členy parlamentu, které mohou nastolit důležitou politickou otázku na jednání zastupitelského sboru, jež by si jinak do politického systému těžko hledala cestu. E-demokracie pak lépe než na centrální úrovni údajně funguje na úrovni místní – to je místo, kde může **elektronická síť** vhodně doplnit již existující **lokální sociální síť** a přispět tak například k organizaci lokálních kampaní (Matsuura 2003).

Stejně tak mohou elektronické aplikace pro vyřizování každodenní agendy napomoci lepší funkci státního aparátu vyloučením příležitosti ke korupci úředníků. Proto, i když zaujmeme skeptický postoj k možnosti radikálně-participativní e-demokracie, nemusí to ještě znamenat, že se automaticky vzdáváme méně ambiciózních projektů zlepšujících v rámci určité občanské jednotky (státu, regionu, města) **politickou komunikaci**.

1. 3. 2. 5 Uplatňování prvků přímé demokracie v soudobých zastupitelských demokraciích

Jak už z provedeného výkladu vyplynulo, demokracie jako forma vlády je v moderních demokraciích spojena s principem zastoupení. Přímá demokracie se tedy jako převažující společensko-politické uspořádání v současných demokratických režimech prakticky nevyskytuje. Jediným významnějším případem země s **polopřímou demokracií** (tj. s velmi vysokým podílem prvků přímé demokracie kombinovaného s prvky demokracie zastupitelské) je **Švýcarsko**. V tomto případě jde ovšem o značně specifický výsledek staletého historického

vývoje, který má své kořeny ještě v malých renesančních demokraciích (viz výše Dahlova první demokratická transformace) a je prakticky nepřenositelný do jiných podmínek (srov. konsociační demokracie – kapitola 9). Švýcarský politický systém zná klasické orgány zastupitelské demokracie, které za normálních okolností vykonávají běžnou politickou agendu. Existuje však řada nástrojů přímé demokracie, z nichž některé mají z hlediska rozhodování v rámci politického systému svrchovanou moc. Rozhodnutí, které přijalo referendum, není změnitelné jinými politickými institucemi a teoretická kompetence přímého hlasování všech občanů v referendu je tudíž neomezená. V tomto smyslu mají tedy alespoň potenciálně vždy svrchovanost přímo švýcarští občané, a proto je možné hovořit o švýcarském politickém systému jako o přímé či polopřímé demokracii.

Vedle toho ovšem mnoho současných zastupitelských demokracií využívá určité **doplňkové** prvky přímé demokracie. K nejvýznamnějším nástrojům (institutům) zabezpečujícím výkon přímé demokracie v nich přitom slouží:

1) referenda

Jsou nejrozšířenější soudobou formou přímé demokracie. Občané dané země rozhodují nějakou otázkou (či otázkou) tím způsobem, že ji buď potvrdí, nebo odmítnou. Referendum může být **obligatorní** (musí k určité otázce proběhnout), nebo **fakultativní** (jeho vypsání lze dosáhnout na žádost určitého počtu občanů). Dále se z hlediska toho, zda je jím určitý státní orgán (vláda, parlament) vázán, rozlišuje referendum **závazné**, nebo **konzultativní** (ve druhém případě na jeho výsledek nemusí brát vládní orgán, jenž rozhoduje, ohled). Možné je také referendum **ratifikační**, tj. takové, které dodatečně *schvaluje* určitý krok, typicky např. parlamentem předtím přijatý zákon. Někdy se ratifikační referendum považuje za zvláštní (od referenda odlišný) institut přímé demokracie – viz pro něj využívaný termín lidové veto. Z hlediska teritoria, na němž se referendum může konat, se diferencuje mezi referendem **celostátním a lokálním**.

V rámci Evropy mimo Švýcarska, kde se uskutečnilo mezi lety 1945–1995 přes tři sta referend (na celostátní úrovni), se

tento instrument přímé demokracie využívá poměrně často: např. Itálie (čtyřicet v tomto období), Irsko (šestnáct) nebo Dánsko (čtrnáct). Naproti tomu třeba Německo v průběhu těchto pěti poválečných desetiletí neuskutečnilo žádné referendum (Gallagher, Laver, Mair 2002: 331).

Poměrně často byla (a jsou) referenda využívána i v diktaturách, přičemž ovšem výsledek zde slouží spíše jako projev snahy demonstrovat jednoznačnou podporu daného režimu a s reálnou vůlí obyvatel nemá zpravidla nic společného. Typickým příkladem je např. referendum, které zorganizoval v roce 1802 Napoleon Bonaparte ve Francii, přičemž touto cestou legitimizoval své uchopení moci (tehdy šlo o potvrzení ve funkci doživotního konzula, o dva roky později se pak prohlásil, respektive nechal korunovat císařem). Podobně postupoval o půl století později jeho synovec Napoleon III., když po svém uchopení moci zorganizoval „ratifikační“ referendum. Tento plebiscitní způsob nakládání s tímto institutem ovšem odporuje samé podstatě přímé demokracie (srov. Bankowicz 1999: 105; Filip, Svatoň, Zimek 1994: 137)

2) lidové iniciativy

Dávají možnost skupině obyvatel (za podmínky shromáždění určitého počtu podpisů) vystoupit s určitým návrhem zákona či požadavkem, který je následně předložen k rozhodnutí v referendu (hojně využíváno opět např. ve Švýcarsku).

K institutům přímé demokracie patří i další iniciativní nástroje – *pokyny voličů* – jako petice, deputace (což je záležitost starší, byť dodnes výjimečně využívaná) a *všelidové diskuse* (v bývalých komunistických státech měly umožnit občanům vyjádřit se k návrhům zákonů. V praxi ovšem neměly na přijímané rozhodnutí prakticky žádný vliv – Filip, Svatoň, Zimek 1994: 137–138).

Blízký vztah k institutům přímé demokracie (nejde ale o institut přímé demokracie jako takový) má i **závaznost návrhů voličů** pro jejich zástupce (v parlamentu, samosprávě atd.). Vychází se zde z myšlenky, že program, na jehož základě byli zástupci lidu zvoleni, je pro ně závazný i během volebního období. Neměli by tedy prosazovat jiné návrhy, než jaké obsa-

hoval jejich program, a samozřejmě by neměli korigovat svůj postoj k dané záležitosti. Z výše uvedeného vyplývá i možnost odvolat poslance pokud se odchýlí od původního programu. V praxi se ovšem tento **imperativní (vázaný) mandát** neukázal zrovna nejlepším řešením, protože v podmínkách moderních demokracií, v nichž klíčový význam v politické soutěži nabyly politické strany, se tento vztah v praxi zdeformoval na úplnou závislost poslance na vedení mateřské strany (viz např. tento způsob pojmání poslaneckého mandátu v První československé republice). V současné době se využívá imperativní mandát v liberálních demokraciích jen výjimečně, jako např. u poslanců německé Spolkové rady, kteří jsou delegováni zemskými vládami a jsou vázáni jejich příkazy (srov. Klokočka 1996: 134–135).

Významný nizozemský politolog A. Lijphart přiřazuje k institutům přímé demokracie i možnost přijímání personálních rozhodnutí ze strany voličů, konkrétně pak institut tzv. *primárek*, které jsou vlastně jakýmsi voličským předvýběrem stranických kandidátů na určitý úřad. Voliči sami rozhodují mezi více kandidáty jedné strany, který z nich je bude ve volbách reprezentovat (Lijphart 1984: 198 – 201).

V lijphartovském pojetí je projevem přímé demokracie i přímá volba hlavy exekutivy (zpravidla prezidenta¹) ve všeobecném hlasování (uplatňuje se obvykle v prezidentských, poloprezidentských a výjimečně i v parlamentních demokraciích). Přes úzkou relaci k přímé demokracii ovšem většina politologů přímou volbu hlavy státu za institut přímé demokracie nepovažuje.

1) Výjimkou zde byl Izrael, jehož předseda vlády byl přechodně v 90. letech 20. století volen přímo občany.

1. 4 Občanská společnost a demokracie

Výklad demokracie by byl neúplný, kdyby nebyla alespoň krátce zmíněna problematika *občanské společnosti*. Mnoha demokratickými teoretiky je chápána jako nezbytný předpoklad plnohodnotné demokracie. Existují ovšem i názory, které s tímto pojetím výrazně polemizují.

Pojem občanské společnosti je v politickém diskursu minimálně stejně frekventovaný jako termín demokracie. Ovšem stejně jako v případě demokracie je třeba poznamenat, že neexistuje konsensus, jak tento pojem vlastně chápat. Navíc nezanedbatelný vliv mají i názory, které samotný pojem odmítají jako zmatečný a zavádějící (odráží to třeba i diskuse v českém prostředí v průběhu 90. let 20. století).

Podíváme-li se do historie, lze propracování úvah o občanské společnosti nalézt už na přelomu 17. a 18. století. V této době se začínají vytvářet dvě tradice pohledu na občanskou společnost. První má své kořeny v myšlení Johna Locka a jeho liberálních pokračovatelů (Adam Smith, John Millar aj.), kteří položili základy chápání *rozdílu mezi občanskou společností a státem*. Občanskou společnost pojímali primárně jako oblast obchodu a výroby, která je v moderní společnosti (na rozdíl od společností tradičních) oddělena od politických struktur. Moderní občanská (*de facto* obchodní) společnost tak pro ně byla prostorem individuálních zájmů občanů, v němž existuje a realizuje se měšťanská kultura, sférou, v níž se mohou rozvíjet soukromé asociace nezávislé na státu (právě tady se tak rodí myšlenka spontánně vzniklých *autonomních sdružení*).

V myšlení tohoto proudu se *svobodné* sledování individuálního zájmu stalo základem distinkce občanské společnosti a moderního státu. Ten vybaven příslušnými nástroji (armáda, policie, byrokracie), přebírá úlohu ochránce celospolečenských zájmů s monopolem na použití donucovacích prostředků k zajištění pořádku a bezpečnosti, ovšem do prostoru občanské společnosti přímo neingeruje. Adam Ferguson, jehož *Esej o historii občanské společnosti* (1767) podstatným způsobem formoval význam pojmu občanské společnosti, pak propojuje popis moderní – obchodní – společnosti s republikánským důrazem na aktivní občanství.

Prakticky ve stejné době se ovšem začalo vymezovat pojetí výrazně odlišné. Občanskou společnost chápalo primárně skrze oslavu občanských *ctností*, která je založena na schopnosti upřednostnit zájmy obce před zájmy vlastními a nikoliv na sledování osobního (a z úhlu tohoto pohledu egoistického) zájmu (srov. význam ctnosti v republikánském myšlení – kapitola 4). Kořeny tohoto přístupu lze hledat už u Cicera nebo Aristotela. Rozvinutí se potom dočkalo u Charlese L. Montesquieho. Zatímco výše nastíněný liberální přístup viděl realizaci lidské svobody (jako základu občanské společnosti) vně politické obce (státu), tento druhý pohled spatřoval občanskou společnost *uvnitř* politické obce. Ochrana a realizace lidské svobody se v něm staly možnými na základě myšlenky dělby moci, která nezajistila jen ochranu před despocií, ale současně i garanci svobod občanů. (Barša 2001: 16–19; Müller 2002: 30–37; srov. Hirschman 2000; Gellner 1997).

Významnou roli v následném rozvoji představy občanské společnosti pak hrálo doplnění prvku trhu v rozvoji občanské společnosti (viz výše lockovská tradice) zvýrazněním významu *veřejnosti*, jako vyjádření určitého sociálně-politického prostředí, ležícího *mimo* veřejnou moc státu.

Na tato dvě značně rozdílná pojetí se postupně v 19. a 20. století „nabalily“ různé další modifikace chápání občanské společnosti. Za pozornost stojí především názor Alexise de Tocquevillo, který v návaznosti na liberální lockovský přístup sice do občanské společnosti zahrnul soukromé tržní subjekty, ale současně i vyzdvihl význam různých neziskových občanských sdružení vzdělávacího a jinak veřejně prospěšného charakteru. V návaznosti na montesquieovskou tradici pak kladl důraz na rozdělení moci, její kontrolu a decentralizaci.

Různá pojmání obsahu a významu občanské společnosti se stala v průběhu 20. století předmětem rozsáhlých sporů. Někteří autoři (Edward Shils) tak občanskou společnost pojmají jako *politickou komunitu*, tj. určitou doménu kulturních vzorců, zažitých tradic, hodnot a norem, jako jakési komunitní uspořádání, v němž se občané identifikují s veřejnými institucemi, zájmem o obecné blaho (srov. Müller 2002: 69). Za možná „realističtější“ vymezení, kterým bychom současně tento exkurs do problematiky občanské společnosti chtěli uzavřít, lze

považovat definici Ernsta Gellnera, který za občanskou společnost označuje *soubor nevládních institucí, který je dost silný, aby mohl fungovat jako protiváha státu, a zatímco ponechává státu funkci garanta míru a arbitra zásadních zájmů, zabráňuje mu atomizovat zbytek společnosti a ovládnout ho* (Gellner 1997: 10).

1. 5 Závěr

Demokracie prošla v průběhu dějin rozsáhlou proměnou formy a obsahu. Demokracie znamenala něco zcela jiného pro občana athénské polis, občana renesanční florentské republiky, britského podnikatele předminulého století a člověka žijícího v kterékoliv západní demokracii na začátku 21. století. I mezi soudobými demokraciemi (a „demokraciemi“) existují značné rozdíly, často zcela zásadního charakteru. Podobně lze identifikovat celou řadu různých přístupů a chápání demokracie v soudobé politické teorii (přičemž některé z nich se navzájem vylučují). Právě tyto diference však dávají diskursu okolo demokracie onen potřebný dynamizující náboj, který je současně jejím základním fundamentem.

Literatura:

- Antoszewski, A. (1998): *Współczesne teorie demokracji*. In: Jabłonski, A., Sobkowiak, L. (eds.): *Studia z teorii polityki*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 7-27.
- Aron, R. (1993): *Demokracie a totalitarismus*. Brno: Atlantis.
- Bankowicz, M. (1999): *Fenomen demokracji*. Kraków: PiT.
- Barša, P. (2001): *Západ a islamismus. Střet civilizací nebo dialog kultur?* Brno: CDK.
- Bell, D. (1999): *Kulturní rozpory kapitalismu*. Praha: Slon.
- Bleicken, J. (2002): *Athénská demokracie*. Praha: OIKOYMENH.
- Burke, E. (1997): *Úvahy o revoluci ve Francii*. Brno: CDK.
- Crabtree, J. (2002): *The Internet is Bad for Democracy*. Open Democracy, přístupno na <http://www.opendemocracy.net>.
- Čermák, V. (1992): *Otázka demokracie, Demokracie a totalitarismus*. 1. díl, Praha: Academia.
- Dahl, R. (1995): *Demokracie a její kritici*. Praha: Victoria Publishing.
- DiMaggio, P., Hargittai, E., Neuman, R. W., Robinson, J. P. (2001): *Social Implications of the Internet*. *Annual Review of Sociology*, Vol. 27, s. 307-36.
- Duverger, M. (1954): *Political Parties*. London, New York: Methuen, Wiley.
- Filip, J., Svatoň, J., Zimek, J. (1994): *Základy státovědy*. Brno: Masarykova univerzita.
- Gallagher, M., Laver, M., Mair, P. (2002): *Representative Government in Modern Europe*. New York: Mc-Graw Hill.
- Gellner, E. (1997): *Podmínky svobody: Občanská společnost a její rivalové*. Brno: CDK.
- Grossman, L. (1995): *The Electronic Republic: Reshaping Democracy in the Information Age*. New York: Penguin Group.
- Guizot, F. (2002): *The History of the Origins of Representative Government in Europe*. Indianapolis: Liberty Fund.
- Hacker, K. L., van Dijk, J., (eds., 2000): *Digital Democracy. Issues of Theory and Practice*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Held, D. (1993): *Models of Democracy*. Oxford: Polity Press.
- Hirschman, A. (2000): *Lidské vášně a osobní zájmy*. Brno: CDK.

- Klokočka, V. (1996): *Ústavní systémy evropských států*. Praha: Linde.
- Lijphart, A. (1969): *Consociational Democracy*. *World Politics*, roč. 21, č. 2, s. 207-225. (česky *Konsociativní demokracie*). In: Říchová, B., Lisa, A. (red., 1995): *Antologie světových politologů*, Praha: VŠE, s. 9-32).
- Lijphart, A. (1977): *Democracy in Plural Societies: Comparative Exploration*. New Haven: Yale University Press.
- Lijphart, A. (1984): *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty One Countries*. New Haven: Yale University Press.
- Lipset, S. M. (1998): *Homo politicus. Společné podstaty politiky*. Warszawa: PWN.
- Macpherson, C. B. (1989): *The Life and Time Liberal Democracy*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Locke, J. (1965): *Dvě pojednání o vládě*. Praha: Československá akademie věd.
- Maier, H. (1999): *Politická náboženství*. Brno: CDK.
- Manin, B. (2002): *The Principles of Representative Government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marczewska-Rytka, M. (2001): *Demokracja bezpośrednia w teorii i praktyce politycznej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Matsuura, K. (2003): *Cyberspace, Democracy and Development*. Open Democracy, přístupno na <http://www.opendemocracy.net>.
- Miller, D. (2000): *Blackwellova encyklopedie politického myšlení*. Brno: CDK.
- Müller, K. (2002): *Češi a občanská společnost*. Praha: Triton.
- Oliva, P. (1994): *Dějiny starověkého světa*. Praha: Scientia.
- Orum, A. (2001): *Introduction to Political Sociology*. New Jersey: Prentice Hall.
- Parry, G. (1970): *Political Elites*. New York: Praeger Publishers.
- Pečírka, J. (1989): *Dějiny starého Řecka*. In: Pečírka, J. (ed.): *Dějiny pravěku a starověku*, I, Praha: SPN, s. 437-566.
- Říchová, B. (2000): *Moderní politologické teorie*. Praha: Portál.
- Sartori, G. (1993): *Teória demokracie*. Bratislava: Archa.
- Schumpeter, J. A. (1995): *Kapitalizm, Socjalizm, Demokracja*. Warszawa: PWN.

- Skovajsa, M. (2002): *Teorie demokracie*. in: Cabada, L., Kubát, M. a kol.: *Úvod do politické vědy*. Praha: Eurolex Bohemia, s. 340–368.
- Steyaert, J. (2002): *Is the Internet Viagra for Democracy?* Open Democracy, přístupno na <http://www.opendemocracy.net>.
- Svensson, P. (1995): *Teorie demokracie*. Brno: CDK.
- Tansey, S. (1997): *Nauki polityczne*. Poznań: Zysk i S-KA.
- Thompson, B. (2002): *New Politics for a Networked Planet?* Open Democracy, přístupno na <http://www.opendemocracy.net>.
- Talmon, J. L. (1998): *O původu totalitní demokracie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Tocqueville, Alexis de (2000): *Demokracie v Americe*. Praha: Academia.

2. PLATÓN, ARISTOTELÉS A JEJICH TYPY POLITICKÝCH ZŘÍZENÍ

Ondřej Císař

V této kapitole stručně představíme typy politických zřízení (režimů či ústav), jak je charakterizovali **Platón** a **Aristotelés**. Oba vypracovali režimní typologie, které významnou měrou přispěly k rozvoji poznání v rámci politické nauky (srov. Mulgan 1998: 77–78, Svensson 1995: 22). V této kapitole bude zvláštní pozornost věnována charakteristice demokracie a podmínkám stabilní politické vlády.

Platón (427–347 př. n. l.) se narodil v athénské aristokratické rodině a právě jeho původ je někdy považován za klíč k vysvětlení jeho negativního vztahu k demokracii. Avšak pravý důvod leží pravděpodobně v tom, že to byla athénská demokracie, která odsoudila k smrti jeho učitele – Sókrata. Ten totiž v Platónových očích ztělesňoval spojení ctnosti se znalostí skutečné pravdy (Sabine, Thorson 1973: 49).

Možnost poznání objektivně existující pravdy se pro Platóna stala podmínkou **existence spravedlivého státu**, který by mohl být uskutečněn jen tehdy, kdyby byli do čela obce postaveni ti, kteří jsou schopni skutečného – rozumového – poznání, totiž *filosofové*. Platón na konci páté knihy svého nejdůležitějšího politického spisu, *Ústavy* (Platón 1993), zdůrazňuje, že spravedlivá obec je uskutečnitelná jen za vlády skutečných filosofů, tedy těch, kteří hledají pravé poznání. *Láska k poznání je základním předpokladem spravedlivého vládce*. Láska k poznání však u Platóna není láskou k poznávání věcí, ale láskou k **poznávání idejí**, které se ve věcech odrážejí. Věčné a neměnné ideje jsou základem všeho, věci jsou jen jejich nedokonalými kopiemi, nápodobami dokonalých idejí. Ideje se v žádném případě nedají poznat smyslovým poznáním, ale jen poznáním rozumovým.

V šesté knize Ústavy pak Platón tvrdí, že by to měl být filosof, kdo má vládnout, protože zná ideální pravdu. *Nejvyšší ideou* je podle Platóna *idea dobra*, která jako slunce, které osvětluje věci vnímané smysly, osvětluje svět poznatelný rozumem. Podle ideje dobra má filosof, který jediný je schopen ji poznat, řídit obec. *Ideální stát by tak byl vládou těch nejlepších a nejctnostnějších*, což znamená, že by vládli filosofové, ať už by se vládcem stal *jeden člověk* – v tom případě by se jednalo o **monarchii**, nebo *lidí více* – pak by se jednalo o **aristokracii**. Ideální zřízení je podle Platóna vládou jednoho nebo více filosofů. Jeho udržení vyžaduje, aby byla zavedena přísná institucionální a procedurální opatření, která by zabránila tomu, aby se vlády v ideální obci zmocnili lidé, kteří k tomu nejsou předurčení svou přirozeností milovníka moudrosti – filosofa. Tomu však zabránit nelze. Proto Platón podává přehled režimních typů, do nichž bude degenerovat ideální obec, pokud dojde k její destabilizaci. V osmé knize Ústavy tak Platón vypracovává originální a pravděpodobně první popis režimních transformací. Platón ukazuje, jakým způsobem dojde po narušení stability ideální aristokracie založené na moudrosti a ctnosti k ustavení jiných typů zřízení.

Prvním stupněm degenerace ideální obce je režim **tímokracie** – *vláda cti*. Tento režim je nastolen tehdy, když vládcí zamění touhu po poznání a moudrosti za touhu po uznání a cti – místo lásky k moudrosti je to ctižádost a z ní pramenící řevnivost, které charakterizují tento režim. V důsledku obecně panující ctižádosti je tento režim rozpolcen mezi svářící se jednotlivce usilující ve vzájemných konfliktech o to, aby vynikli nad druhými. Takové zřízení bude podle Platóna do úřadů místo moudrých a ctnostných mužů uvádět mnohem prostší a vznětlivé jedince, „*protože ti jsou rostlí více pro válku než pro mír*“ (Platón 1993: 363). Tento druh vládců je podle Platóna také nakloněn k tajnému hromadění majetku, jehož význam nakonec v obci převáží nad významem přisuzovaným uznání a cti a dochází k proměně režimu – tímokracie se transformuje do oligarchie.

Oligarchie je režimem, který je, jak říká Platón, založen „*na odhadu majetku (...), ve kterém jsou u vlády boháči, kdežto chudák se v něm na vládě nepodílí*“ (Platón 1993: 367). Toto

zřízení je podle Platóna rozerváno konfliktem dvou skupin – boháčů a chudáků. Proto Platón říká, že se v tomto případě obec ve skutečnosti skládá ze dvou obcí, které neustále jedna druhé strojí úklady (Platón 1993: 369). Jednota obce je tak zcela zrušena a obecní život je utopen ve víru shromažďování peněz. Majetek se stává všeobecně uznávanou modlou. Zatímco v Platónově ideální obci je každému občanu stanoveno jeho přirozené místo, v této obci se postavení jedince odvíjí od jeho bohatství. Díky tomu v tomto zřízení existují obrovské majetkové nerovnosti – zatímco úzká skupina vládců vlastní vše, zbídačeným chudákům nepatří nic. Svým chováním však vrstva bohatých připravuje půdu pro pád tohoto režimu. Vládnoucí vrstvy totiž podporují rozhazovačnost mezi nižšími vrstvami, „*a to proto, aby sami mohli majetky takovýchto (...) lidí zakoupovat, půjčovat na ně peníze, a tak ještě více bohatnout a stoupat ve vážnosti*“ (Platón 1993: 375). Tím však dohání k chudobě stále více lidí a dále polarizují společnost. Skupina chudých se pak při určité příležitosti vzbouří a nastolí demokracii.

Demokracie je *vládou svobody*. V demokracii může každý dělat, co se mu zlíbí. Podle Platónovy Ústavy je demokracie zřízením, které je ideálnímu uspořádání ještě vzdálenější než vláda cti a vláda peněz. Na druhé straně je však podle Platóna demokracie nejhezčím ze všech zřízení. Díky tomu, že umožňuje rozkvést nejruznějším životním stylům, vypadá jako „*pestré roucho, hýřící všemi barvami*“ (Platón 1993: 378). Demokracie v sobě obsahuje nejen pestrost rozličných životních stylů, ale také všechny ostatní druhy zřízení. Podle Platóna je demokracie doslova „*tržištěm zřízení*“.

V demokracii není nikdo k ničemu nucen, toto zřízení zcela rezignuje na to, aby zajistilo vládu těch nejlepších. V této obci nevládnou ti, kteří k tomu mají dispozice, ale ti, kteří si na svou stranu dokáží získat masu. Zdá se, jak říká Platón, že taková ústava bude příjemná, „*neznaající pána, pestrá, taková, která dává jakousi rovnost rovným i nerovným*“ (Platón 1993: 380). Demokracie tak je v Platónových očích zřízením nenáročným, které na své občany neklade žádné požadavky a nechá je dělat, co sami uznají za vhodné. V tomto smyslu je to zřízení, které vyznává pluralitu životních cest stejně jako zřízení, které postrádá jakýkoli žebříček hodnot. Vše je dovoleno a každá

volba má stejnou hodnotu. Nezáleží na tom, zda-li někdo žije požívačně a povrchně, nebo jako filosof. V demokracii neexistují žádná měřítka a zřízení samo vlastně umožňuje, aby člověk mohl žít jeden den jako požitkář a druhý jako asketa. V životě člověka v demokracii „není žádný řád ani nutnost, nýbrž on sám označuje tento život jako příjemný, svobodný a blažený a napořád ho prožívá“ (Platón 1993: 385). Nenasytná touha po svobodě však přivádí demokracii k pádu. V demokracii totiž dojde k rozšíření svobody do všech oblastí společenského života, děti přestanou mít úctu k rodičům a učitel se bude bát svých žáků. V poslední fázi jsou na roveň občanů obce postaveni nejen otroci a otrokyně, ale také zvířata. Tato přemíra svobody podle Platóna nakonec demokracii uvrhne do tyranidy.

V demokracii dochází k rozvoji *zvláštní třídy zahaleců*, které Platón označuje jako „*trubce*“. Ti se sice vyskytovali již v oligarchii, ale v demokracii nabývají na významu, dravosti a dostávají se do politických úřadů. Vedle nich se rýsuje *skupina boháčů*, kteří hromadí majetek, na němž pak trubci parazitují a část kořisti rozdělují také mezi nejpočetnější skupinu v obci – chudinu. Tím, že se boháči okrádání ze strany trubců snaží bránit, si znepřátelují nejen trubce, ale také lid. V obci propuká chaos a do čela lidu se staví *tyran*, který se neštítí žádných prostředků k tomu, aby uchopil moc. Je nastolena nejhorší vláda – **tyranida**. Ta je založena na holé síle tyрана a v typologii Platónovy Ústavy představuje nejupadlejší a nejnepřávanější režim – protipól ideální aristokracie.

V dialogu *Politikos* Platón (1995: 70–76) zase představuje klasifikaci zřízení, kterou následně rozpracoval a modifikoval **Aristotelés** (384 – 322 př. n. l.) ve svém spise *Politika* (srov. Aristotelés 1998; Svensson 1995: 22–27, pro detailní analýzu Aristotelovy politické teorie, srov. Mulgan 1998). Aristotelés rozlišuje **šest typů ústav** (zřízení) – jsou to ve skutečnosti tři páry, v nichž vždy *jednu stranu tvoří ústava správná a stranu druhou její špatná varianta*. Podle Aristotela obecně platí, že *všechny ústavy, které mají na paměti obecné blaho, jsou ústavami správnými, zatímco ty, které jsou ustaveny jen ku prospěchu vládnoucích složek, jsou ústavami špatnými*.

Zjednodušeně lze Aristotelovo rozdělení vyjádřit přehledným schématem (srov. tabulku 1). Správnou variantu zřízení,

v němž vládne *jeden vládce*, nazývá Aristotelés **královstvím**, její nesprávnou verzi pak **tyranidou**. Zatímco král vládne v obecném zájmu, tyran si hledí jen svého vlastního prospěchu. **Aristokracie** je formou vlády, v níž *vládnou nejlepší – skupina ctnostných mužů*. V **oligarchii** jsou *vládnoucí skupinou bohatí*, kteří vládou ve vlastním zájmu, v **demokracii** je to naopak *skupina chudých*, která vládne ve svém vlastním zájmu (Aristotelés 1998: 119–20). **Politeiá** je v Aristotelově typologii ztotožněna se *stabilní vládou „střední třídy“* (Mulgan 1998: 80, srov. také níže).¹

Tabulka 1: Typy zřízení podle Aristotelovy Politiky²

Kdo vládne	Správná zřízení	Nesprávná zřízení
Jeden vládce	Království	Tyranida
Více než jeden vládce (bohatá a urozená menšina v daném státě)	Aristokracie	Oligarchie
Množství (chudá většina)	Politeiá	Demokracie

V rámci každého typu pak Aristotelés rozlišuje různé druhy daného zřízení. Domnívá se, že správnost či nesprávnost politického zřízení nezávisí ani tak na tom, kolik osob má skutečný přístup k vládě, ale spíše na tom, jak vládu vykonávají. Zde se omezíme jen na případy *demokracie* a *oligarchie*. Aristotelés rozlišuje čtyři základní druhy těchto zřízení, které vystihují jejich podobu na škále od jejich „čistého“ (extrémního) k umírněnému projevu. Podle jedné formulace Aristotelovy Po-

1) Je však třeba zdůraznit, že tato typologie nemá ztělesňovat všechny existující režimní typy. Naopak, Aristotelés se vzdává nutnosti „čisté klasifikace“ každého empiricky existujícího zřízení, tj. připouští, že konkrétní případ může mít charakteristické rysy, které přísluší více než jednomu obecnému typu. Z jeho kategorií se stávají jakési „ideální typy“, které „i když jsou založeny na pozorování, nejsou popisem žádné skutečné instituce“ (Mulgan 1998: 84).

2) Podobné schéma lze nalézt také ve Svensson (1995: 22). Svenssonovo schéma poskytl inspiraci pro tabulku v tomto textu, která je bližší původní Aristotelově terminologii (srov. Aristotelés 1998: 119–20).

litiky je to pak umírněná demokracie s oligarchickými rysy, která hraničí s jím preferovaným zřízením – **políteiou** (srov. níže) – a podle některých výkladů lze skutečně políteiu považovat za formu umírněné demokracie, v níž nedošlo k extrémnímu rozšíření svobody, které známe například z Platónova popisu demokracie (Znoj 2002: 14).¹

Každé zřízení Aristotelés spojuje s nějakým *principem*, který dané společenství charakterizuje. Tento princip v sobě zahrnuje obecný cíl nebo účel sledovaný danou obcí a spolu s tím také princip či měřítko, podle něhož je v této obci rozdělována politická moc a další statky. V případě *oligarchie* je takovým principem *bohatství, majetek*. Cíl státu i princip, na jehož základě je rozdělována politická moc, je bohatství. V případě *aristokracie* je to *ctnost* a dominantním principem *demokracie* je *svoboda* (občanství a úřady mají být otevřeny všem svobodně narozeným mužům). *Tyran* podle Aristotela usiluje o *požitky, král* naopak o *čest*. *Políteiá* není charakterizována *žádným principem* (viz. Mulgan 1998: 81–2).

Aristotelés připouští fakt, že existuje více typů vhodné vlády. Za určitých okolností dává přednost království (či aristokracii ctnostných): „(v)yskytne-li se tedy buď celý rod anebo i jednotlivec mezi všemi, který ctností vyniká tolik, že jí převyšuje všechny ostatní, pak je spravedливо, aby tento rod byl královský a vládl nade všemi, a ten jeden aby byl králem.“ (Aristotelés 1998: 145) To je však situace, která se nevyskytuje, a tak se Aristotelés při svém zkoumání zaměřuje především na rozdíl mezi dvěma nejčastěji se vyskytujícími zřízením – demokracií a oligarchií (Aristotelés 1998: 151–52).

Aristotelés věřil, že konflikty jeho doby byly způsobeny především střetem dvou ekonomických skupin (bohatých a chudých) podporujících odlišné režimní typy (tj. buď oligarchii nebo demokracii) charakterizované různými politickými principy – bohatstvím a svobodou (Mulgan 1998: 81). Aristotelés říká, že „základní rozdělení obce je na zámožné a chudobné. *Mimoto, poněvadž oněch bývá obyčejně málo, těchto mnoho, tak se tyto části obce jeví jako protivy. Proto se také ústavy zřizují*

podle převahy jedněch nebo druhých, i zdá se, že jsou jenom dvě ústavy, demokracie a oligarchie.“ (Aristotelés 1998: 155) Ačkoli ideálně by tedy podle Aristotela měla vládnout aristokracie ctnostných, reálné podmínky, kterým v protikladu k utopickému Platónovi Aristotelés věnuje mnohem větší pozornost, nechávají ve hře jen dvě zřízení – demokracii a oligarchii.

Podle Aristotela je pak nejlepší uskutečnitelnou ústavou kombinace obou, tj. *políteiá*, kterou Aristotelés charakterizuje jako *vyváženou směs oligarchie a demokracie* a říká, že „(p)olíteiemi se obyčejně nazývají ústavy, které se kloní k demokracii, ty pak, které se kloní více k oligarchii, aristokratiemi, protože s větší zámožností bývá také spíše spojeno vzdělání a urozenost.“ (Aristotelés 1998: 162) Aristotelés takto odpovídá na otázku po uskutečnitelné ústavě, tedy ústavě, která nevyžaduje ani „*ctnost, která přesahuje síly obyčejného člověka, ani vzdělání, které vyžaduje přirozených vloh i prostředků*“. Aristotelés tím nabízí řešení pro většinu obcí.

Aristotelés váže uskutečnitelnost políteie na existenci rozvinutého „středního stavu“, tj. třídy, jejíž majetek není ani příliš velký, ani příliš malý. Podle Aristotela existují v každé obci tři třídy občanů: velmi zámožní, velmi chudobní a třetí uprostřed nich. Poněvadž „*podle všeobecného mínění nejlepší jest míra a střed, jest zřejmo, že i co se týče majetkových poměrů, nejlepší ze všech je majetek, který zachovává střed*“ (Aristotelés 1998: 167). Rozvinutá střední třída tak konstituuje **sociální základnu stabilní obce**, neboť je to právě střední třída, které chybí *jak neřesti nejbohatších vrstev, tak nedostatky vrstev nejchudších*. Obec založená na střední třídě bude mít proto nejlepší zřízení a bude přirozeně podporovat žádoucí rovnost mezi občany. Obec založená na střední vrstvě je obcí nejlepší a je také obcí, která může být dobře spravována – taková obec není náchylná k vnitřním rozbrojům a různicím mezi občany. Na základě této – dnes bychom řekli sociologické – teze pak Aristotelés znovu vysvětluje, proč má vlastně většina obcí ústavu **demokratickou**, nebo **oligarchickou**. Je to proto, že střední stav v těchto obcích není dostatečně početný, a tak jsou to buď majetní, nebo chudobní, kdo v těchto obcích převáží a strhnou na sebe veškerou vládu tak, že výsledné uspořádání je buď oligarchické, nebo demokratické. Aristotelés tak poprvé v dě-

1) Pro detailní a zevrubnou diskusi režimních typů a jejich vzájemného vztahu, srov. Mulgan (1998: 69–100).

jinách politického myšlení obrací explicitní pozornost k **sociálním podmínkám stabilní politické vlády** – k myšlence, která nabude na důležitosti v průběhu dalších debat na polích teorie demokracie i politické sociologie.

Literatura:

- Aristotelés (1998): *Politika*. Praha: Rezek.
 Mulgan R. G. (1998): *Aristotelova politická teorie*. Praha: OIKOYMENH.
 Platón (1993): *Ústava*. Praha: Svoboda - Libertas.
 Platón (1995): *Politikos*. Praha: OIKOYMENH.
 Sabine, G. H., Thorson. T. L. (1973): *A History of Political Theory*. 4th edition. Forth Worth: Holt, Rinehart and Winston.
 Svensson, P. (1995): *Teorie demokracie*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
 Znoj, M. (2002): *Cesta od normativní teorie demokracie k teorii procedurální a zpět*. In: Shapiro, I., Habermas, J.: *Teorie demokracie dnes*. Praha: FILOSOFIA, s. 7–22.

3. KLASICKÁ LIBERÁLNÍ TEORIE DEMOKRACIE

Vít Hloušek

Postihnout komplexnost vztahu *liberalismu a demokracie* na tak omezeném prostoru, jaký nabízí tento studijní text, prakticky není možné. Problém tkví již ve skutečnosti, že ideologie liberalismu se v průběhu svého vývoje dělila do řady různých doktrín a tyto doktríny, jak se ukázalo v průběhu minulého století, mohly být značně protichůdné. V následujícím textu se soustředíme pouze na základní představitele **klasického a neoklasického liberalismu** a takřka pomineme celou rozvětvenou „rodinu“ tzv. **sociálního liberalismu**, který daleko méně spojuje liberální morálně-kulturní aspekty s ekonomikou volného trhu a klasicky (negativně¹) pojatou svobodou jedince a soustřeďuje se na dosahování tzv. pozitivních svobod.

Nejprve si ukážeme, jak liberalismus pozvolna přejímal do své politické teorie i praxe myšlenku demokratického politického systému, zastavíme se u liberálních myslitelů 19. století Johna Stuarta Milla a Alexise de Tocquevilla, načež se budeme – zejména v rámci rozboru díla Friedricha Augusta von Hayeka – snažit ukázat, jaké konsekvence má klasické a neoklasické liberální myšlení na podobu normativního ideálu demokratických politických institucí.

1) Negativně pojatá svoboda je svoboda „od“ něčeho. Toto pojetí předpokládá, že lidský svobodný jedinec má určitý prostor pro soukromou aktivitu, kam nesmí zasahovat ani ostatní jedinci ani instituce (a tedy ani stát) bez jeho výslovného souhlasu. Negativní vnímání svobody například, jak si ještě ukážeme, vede jednoznačně ke snaze o omezení role státu v ekonomice a životě společnosti atd. Sociální liberálové naopak usilují o dosažení a rozšiřování prostoru pro tzv. pozitivní svobodu, tedy svobodu něco reálně konat. Lze sem zařadit neustálé rozšiřování okruhu lidských sociálních práv (právo na práci, na určitou míru blahobytu atd.). Problém s těmito pozitivními svobodami a právy je ovšem v tom, že jejich zajištění pro určitou skupinu osob skoro automaticky vede k porušování negativní svobody někoho jiného (srov. Berlin 1997; Berlin 1999; Machlup 1993).

3. 1 Liberalismus bez demokracie – Locke, Montesquieu, Smith

John Locke (1632–1704) patří k nejslavnějším anglickým filosofům 17. a počátku 18. století. Byl však také politicky činný jako stoupenec krále Viléma Oranžského (Störig 1995: 251–252). Locke a jeho dílo tvoří jakýsi most mezi předliberálními a osvícenskými, či – lépe řečeno – klasicky liberálními názory na politické, společenské a náboženské otázky.¹ Jeho racionalistický postoj ke křesťanství vychází ze staršího anglosaského pojetí a směřuje až k požadavku náboženské tolerance různých křesťanských denominací (Störig 1995: 259–260; Locke 2000).

Locke žil a tvořil v kontextu politicky velmi výbušného 17. století, kdy Anglie zažila pokusy o nastolení absolutismu, Cromwellovu republiku a nakonec oranžistickou Slavnou revoluci, která znamenala definitivní přechod ke **konstitučnímu vládnutí**. Nejvýznamnější Lockův spis z hlediska politické filosofie – *Dvě pojednání o vládě* (srov. Locke 1992) – také sloužil primárně k obhájení konstituční monarchie proti nárokům panovnického absolutismu. Locke vychází z určité představy o společnosti. Pracuje – podobně jako jeho předchůdce **Thomas Hobbes** – s pojmem **přirozeného stavu** (*the state of nature*) (viz Locke 1992: 30–32), v němž se lidé nacházejí před vstupem do občanské (politické) společnosti. Již zde jsou nadáni některými **přirozenými právy** (na život, na přežití na základě využívání přírodního bohatství, na výsledky svého úsilí – tedy **právo na soukromé vlastnictví**). Společnost a stát jsou podle Locka určité **umělé konstrukce**, které vybudovali rozumní jedinci na ochranu svých zájmů, primárně na **ochranu své svobody** (Locke 1992: 36–42). Celá konstrukce společnosti a jejích institucí, pravidel a mechanismů je podle Lockových před-

1) Slovo liberální se v dnešní podobě objevilo až v roce 1812 v souvislosti s přijetím liberální tzv. cádizské ústavy ve Španělsku. Liberalismus jako ideologie byl zformován teprve v této periodě. Přesto řada myslitelů přispěla k formulování liberálních myšlenek již během předcházejících dvou století. Z toho důvodu je možné hovořit o tom, že v rámci morální a politické filosofie se liberální ideje uplatňovaly již dávno předtím, než liberalismus vystoupil jako koherentně zformulovaná ideologie.

stav produktem tohoto přirozeného stavu. Důvodem, proč musely být takové instituce ustanoveny, je skutečnost, že populační růst lidstva v přirozeném stavu přinesl moment, kdy se již na každého nedostávalo větší množství přírodních zdrojů, než byl sám schopen si svou práci přivlastnit. Vytvořil se tak potenciál pro konflikty mezi lidmi, neboť přirozené pole pro neomezenou svobodu se zúžilo. Svoboda pak musela být omezena podle klasického liberálního postulátu, podle něž svoboda jedince končí tam, kde začíná svoboda jiného jedince. Aby byla tato zásada hájena, vytvoří jedinci v přirozeném stavu jakousi **společenskou smlouvu**, která ustanoví politické instituce dohlížející na to, aby nebyla porušována svoboda a aby bylo případné porušení sankcionováno (blíže srov. Svensson 1995: 33–35).

Stát tedy nastoluje určitý pořádek, ale není proto chápán jako pozitivum. Podle raně liberálních koncepcí, k nimž se Locke řadil, byl **stát pouze nutným zlem**, nikoliv hodnotou sám o sobě. Měl sloužit pouze k přesně vymezeným účelům a hlavní starostí raně liberální politické filosofie bylo zajistit, aby nebyla státní moc zneužívána a aby se příliš nerozpínala do prostoru lidské svobody a aby nedocházelo k porušování přirozených práv. Jedinou úlohou státu – moci – je chránit svobodu (negativně pojímanou – viz výše) a přirozená práva svých občanů (tedy života a soukromého vlastnictví), angažování státu v jiných oblastech je nepřijatelné (viz Locke 1992: 132). Klíčovou otázkou, kterou se lockovský **předdemokratický liberalismus** zabýval, byla otázka **optimální podoby politických institucí bránících přílišné expansi státu**. Lockovy odpovědi na tyto otázky jsou předobrazem politického řešení, které vytvářela klasická liberální zastupitelská demokracie. Hlavní zásadou Lockova uvažování bylo, že si občané **volí politické zástupce**, kteří jednají v jejich zájmu. Takto se vytváří **parlament**, který přijímá zákony a jiná všeobecně závazná politická rozhodnutí. Vždy přitom musí existovat **konsensus mezi mocí a ovládanými, jinak by politická moc nebyla legitimní** (primární legitimace prostřednictvím společenské smlouvy). Locke předpokládal, že optimální při politickém rozhodování je dosáhnout všeobecného konsensu. Tam, kde konsensus není možný, je třeba rozhodovat **většinově**. Locke tak položil zá-

kladní principy, jejichž praktická aplikace vedla až k vytvoření westminsterského (britského) typu parlamentní demokracie (viz kapitola 9).

Specifickou otázkou však je, kdo vlastně podle Locka mohl požívat práva volby do legislativního orgánu. Lockova vlastní vyjádření jsou nejasná a umožňují širokou škálu interpretací. Podle některých autorů byl Locke zastáncem **majetkového cenzu**, podle kterého by mohli volit pouze bohatší, jiné interpretace demokratizují Lockův pohled až směrem k všeobecnému volebnímu právu mužů. Jisté však je, že i ti, kteří by neměli právo volit, by disponovali právem revoltovat proti zneužití politické moci (Svensson 1995: 38).

Velmi důležitou zásadou pro vytváření politických institucí, kterou Locke vnesl do tradice liberální demokracie, byla zásada **dělby moci**. Podle Locka je nejdůležitější mocí **moc zákonodárná**. Legislativa je podle Locka „*nejen nejvyšší mocí státu, nýbrž i posvátnou a neměnnou v rukou, do nichž ji jednou společenství vložilo.*“ (Locke 1992: 107) Pouze legislativa může vydávat zákony, jimiž je povinna řídit se celá společnost. Ani legislativa ovšem nemůže libovolně vládnout nad občany státu, musí respektovat přirozený zákon. Legislativa je moc, „*jež nemá jiný účel než zachování, a tudíž nemůže mít nikdy právo zahubit, ztotočít nebo záměrně ochudit poddané.*“ (Locke 1992: 109) Dozor nad prováděním zákonů vykonává exekutiva - **výkonná moc**. Konečně Locke vydělil jako nezávislou mocí **moc federativní**, v jejichž rukou jsou otázky zahraniční politiky a mezinárodní bezpečnosti státu. Obě tyto moci jsou oddělené, ale podřízené legislativě (Locke 1992: 115–124).

Přestože je **Adam Smith** (1723 – 1790) znám spíše jako jeden z otců klasické ekonomie, rozvinul paralelně také liberální koncepci státu. Ve svém nejslavnějším díle *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů* (česky Smith 2001) se zabýval zejména teorií hodnoty, vznikem uspořádání, které nazýval „**obchodní společností**“, kde se drtivá většina statků získává směnou. Rozvinul metaforu přirozeného stavu, ovšem tentokrát spíše v ekonomických souvislostech, čímž přímo navázal na Locka. Z hlediska teorie demokracie jsou cenné Smithovy úvahy o tom, co zapříčiňuje ekonomickou a sociální nerovnost. Některé nerovnosti jsou podle něj způsobeny různou povahou

rozličných lidských povolání. Pak však Smith detekoval ještě nerovnosti, které jsou způsobeny politikou evropských vlád, která omezovala ekonomickou svobodu a volný trh. Tyto zásahy do ekonomiky ze strany státu hodnotil Smith velice kriticky (viz Smith 1928: 309–311). Smith se příliš nezabýval institucionální podobou liberálního státu, ale zabýval se zejména podmínkami, za nichž je stát oprávněn omezovat soukromé vlastnictví např. výběrem daní. Položil tak základy klasické liberální koncepce státu jako jakéhosi „**nočního hlídače**“, který se snaží minimalizovat zásahy do svobodné ekonomiky a společnosti a omezuje se pouze na obranu přirozených negativně pojatých práv a svobod.

Lockovy podněty nebyly ovšem rozvíjeny pouze ve Velké Británii. Na Lockovu teorii dělby moci navázal francouzský osvícenec **Charles Louis Montesquieu** (1689–1755). Podobně jako Lockovi byla i Montesquieuovi hlavním protivníkem absolutistická monarchie. Oba myslitelé argumentovali proti dogmaticky pojatému chápání důsledků prvotního hříchu (člověk zrozený v hříchu je nutně špatný a potřebuje proto nad sebou disciplinující moc a autority), kterým zastánci absolutní monarchie obhajovali právo panovníka na absolutistickou vládu z Boží milosti. Montesquieu se zabýval primárně otázkami právní povahy. Vycházel z poměrně pesimistické koncepce lidské přirozenosti a soudil, že lidské sobectví vyžaduje vytvoření právních a politických mechanismů. Montesquieu však byl empirik, a proto se ve svém základním díle *O duchu zákonů* (Montesquieu 1989) zabýval zejména analýzou a popisem nejrůznějších reálně existujících historických i soudobých politických systémů a ukazoval, jak různé faktory ovlivňují výslednou podobu politických institucí.

Montesquieu pomocí srovnávání britského parlamentarismu a francouzského absolutismu dospěl k určitému optimálnímu modelu **konstitučního liberálního systému** (byť zdaleka ještě ne demokracie), jehož hlavním rysem mělo být **promyšlené rozdělení moci na moc zákonodárnou a moc výkonnou**, pod níž byla zařazena logicky i Lockova moc federativní. Tyto moci si měly být rovny. Klíčovým novým prvkem bylo pak vydělení **samostatné nezávislé moci soudní**. Montesquieu byl antidemokratický v tom, že mu nešlo o politickou rovnost

jednotlivých vrstev společnosti, ale jen a pouze o omezení suverenity politické moci obecně. Přispěl však zásadním způsobem k vypracování pojetí **právního státu** (kdy samotné jednání státu je podřízeno zákonům), které je inherentní součástí všech liberálních teorií demokracie.

Podobně úrodnou půdu našel Locke v rodicích se Spojených státech amerických, kde federalisté jako **Alexander Hamilton, James Madison** a jiní utvářeli systém amerických vládních institucí podle zásad oddělené a omezení moci, aniž by však stejně důležité místo přikládali demokracii (Hamilton, Jay, Madison 1994; srov. Sandoz 1996; Svensson 1995: 42–45).

Klasičtí liberální a osvícenští myslitelé se pokoušeli zpracovat koncepci liberálního státu, který zajistí svobodu a mírové soužití svých občanů, i do oblasti mezinárodních vztahů. Ani zde se však jejich ideje neprotínaly s myšlenkou demokracie. Jako klasický příklad lze uvést dílo **Immanuela Kanta** (1724–1804) *K věčnému míru*, kde projektuje návrh mírové federace vnitřně liberálních konstitučních režimů (Kant 1999). Vznikla tak prvotní idea **liberálního míru**, která vychází ze zásady, že liberální státy spolu nebudou válčit a raději budou rozvíjet vzájemně výhodné kontakty na bázi volného obchodu. Přestože na tyto prvotní pokusy nadále navazují liberálně orientovaní teoretici mezinárodních vztahů (srov. např. Burchill, Linklater 2001: 29–65), tyto myšlenky bezprostředně k rozšíření nebo obohacení konceptu demokracie nepřispěly.

Shrneme-li výsledky myšlenkového procesu předdemokratického liberalismu, zjistíme, že **kombinace politického a ekonomického liberalismu** vedla k požadavku maximálního omezení role státu, k dominanci legislativy při provádění politických a společenských změn, k tomu, že společnost má být řízena sadou abstraktních obecných pravidel a politika se tak vlastně transformuje do podoby právních norem, nad jejichž dodržováním bdí nezávislé soudy (Svensson 1995: 41–42).

3. 2 Edmund Burke – korekce liberalismu i demokracie

Zařazení **Edmunda Burka** (1729–1797) mezi liberály může vzbudit řadu pochybností. Burke bývá oprávněně považován za přímého předchůdce zřetelně formulované *konzervativní ideologie*. Je znám také jako nesmlouvavý kritik francouzské revoluce, který již v její rané fázi byl schopen předpovědět mnohé radikální excesy, k nimž posléze skutečně v době jakobínského teroru i Bonapartova režimu docházelo. Přesto má v této kapitole místo – a to nejen jako kritik některých proudů soudobého liberálního myšlení. Burkovy postřehy o povaze a směřování francouzského režimu posloužily jako inspirace nejen mnoha konzervativcům, ale – mnohdy zprostředkováně – *ovlivnily i řadu klasických a neoklasických liberálů*. Navíc Burke sám byl liberálem – politicky se orientoval ve straně tzv. *whigů*, jak se tehdy říkalo liberálně orientovaným protivníkům konzervativních *toryů*, hájících zájmy anglické šlechty a jejího zemědělského podnikání. O Burkově vztahu k hodnotě svobody vypovídá citát z jeho *Úvah*:

„Troufám si tvrdit, že miluji mužnou a mravnou svobodu podřízenou pravidlům... Okolnosti jsou tím, co způsobuje, že určitý občanský a politický systém je lidstvu prospěšný a jiný škodlivý. Uvažujeme-li abstraktně, jsou dobrou vládou i svobodou... měl bych odložit své zdravice k nové svobodě Francií až na dobu, kdy se mi dostane poučení o tom, jak se doplňuje s vládou, s veřejnou mocí, s kázní a poslušností armády, se skutečným výběrem spravedlivě rozložených daní, s morálkou a náboženstvím, s nedotknutelností vlastnictví, s mírem a řádem, s občanským a společenským chováním. Toto všechno jsou (svým způsobem) také dobré věci. Svoboda bez nich není prospěšná a je nepravděpodobné, že dlouho vydrží ... Prozíraví lidé budou... zkoumat, jaký užitek plyne z moci.“ (Burke 1997: 20–22)

V roce 1790 Burke publikoval svoji slavnou knihu *Úvahy o revoluci ve Francii* (česky Burke 1997), kde ostře kritizoval kroky, které francouzští liberálové této epochy provedli po pádu Ba-

stily. Burke vycházel ze zcela odlišné politické antropologie než tehdejší klasičtí liberálové, podporovaní navíc módním osvícenstvím. Jestliže se francouzští intelektuálové té doby domnívali, že lidská přirozenost je racionální a progresivní v tom smyslu, že pouze za pomoc lidského rozumu lze zkonstruovat a udržet optimální lidský řád, chápal Burke omezenost schopností lidského rozumu a domníval se, že negativní rysy lidské přirozenosti vyžadují existenci omezující moci, kterou byl stát garantující společenskou hierarchii (viz Svensson 1995: 113–115). Již z tohoto důvodu Burke prosazoval klíčovou roli tradice v lidském životě. Je to právě **tradice, která působí jako omezující činitel nejen na lidské jednání, ale také na politiku**. Tradice udržuje přirozenou hierarchii, udržuje zažitá pravidla a zvyklosti, stará se o zachovávání kontinuity nejen společnosti, ale i politiky (srov. Fellows 1996: 72–76). V tomto směru je Burke bytostně antidemokratický a v mnoha ohledech také antiliberální.

Burkovo odmítnutí racionalistického voluntarismu tehdejších francouzských liberálů bylo radikální. Revoluční představa, podle níž je společnost možno vytrhnout z jejich historických, kulturních, morálních či právních kořenů a na základě rozumového plánu ji přebudovat do zcela nové podoby, připadla Burkovi v podstatě absurdní. Koncepty klasických liberálů jako společenská smlouva, a teprve na jejím základě racionálně vzniklý systém společenských a politických pravidel, byly podle Burka iluzorní. Burkova představa o společnosti byla v tomto směru **organicistická**. Společnost byla jakýmsi kontinuálně se vyvíjejícím organismem protkaným jemným a komplikovaným předivem různých vztahů závislosti, privilegií, zájmů, vazeb, tradic, pocitů a zvyků. Mechanismus, kterým se tato společnost utváří a proměňuje, pokládal Burke za natolik složitý, že není v lidských silách jej odhalit a řídit. Proto také politika musí vycházet z tradice a kontinuity. To samozřejmě klade silná **omezení pro politickou aktivitu**.

Přestože pozdější neoklasická liberální tradice odmítla konzervativní vyznění Burkových úvah, lze alespoň na některých jejích stoupcích (F. A. von Hayek) dokumentovat, že idea spontánně utvářené a vyvíjející se společnosti a z toho plynoucí podstatná omezení pro voluntarismus jakékoliv politiky

– a tedy i politiky demokratické – inspirovala jejich úvahy o spojení liberálního ideálu svobody a praktického vytváření demokratického politického systému. Řada neoklasických liberálů také kladla na důležité místo ideu určitého **řádu**, byť nikoliv založeného na tradiční společenské hierarchii a společenské nerovnosti.

Burke zcela nevyklučoval možnosti politické změny, ale soudil, že není možné radikálně transformovat společnost jako celek. Domníval se, že ideální cestou je **postupná cesta nápravy konkrétních a jednotlivých nedostatků**. To – dovedeno do důsledku – nevyklučuje ani pozvolnou transformaci metodou „pokusu a omylu“ (Svensson 1995: 117), která v dlouhodobém horizontu může vyústit v rozšiřování oblasti lidských práv a svobod.

Burke tak v řadě věcí *navazuje* na předdemokratický liberalismus. Například v pasážích, kde popisuje anglické ústavní zvyklosti své doby po Slavné revoluci 1688, považuje docílení určitého omezení moci za pozoruhodný fenomén (např. Burke 1997: 29–33). Pro Burka je (podobně jako pro jeho ryze liberální předchůdce) důležitější **konstitucionalismus**, který omezuje vládu (byť u Burka ve prospěch tradice, nikoliv primárně svobody). Demokracii však odmítá, protože by mohla narušit křehké pletivo organické hierarchizované tradiční společnosti. Další vývoj postoje klasického liberalismu k demokracii tedy nevedl přes Burka, ale přes recepci určitých pozitivních zkušeností a myšlenek spjatých právě s **francouzskou revolucí**.

3. 3 John Stuart Mill – na pomezí mezi klasickým a sociálním liberalismem

Na počátku 19. století začala řada liberálů smýšlet o možnosti propojení liberálního politického řádu a demokracie mnohem příznivěji, než jejich nedemokratičtí předchůdci. Byla vypracována koncepce tzv. **protektivní demokracie**, jejímiž hlavními zastánci byli angličtí političtí filosofové **Jeremy Bentham** (1748–1832) a **James Mill** (1773–1836). Tito myslitelé radikálně odmítli ideu přirozených práv jako východiska svého pojetí státu a společnosti. Daleko více se spoléhali na moc a roli

orgánů zastupitelské formy vlády při řešení problému, jak uchránit svobodu občanů před potenciálně rozpínavým státem. Jako řešení nabídli do té doby nevyzkoušené *propojení konstitučně liberálního pojetí volby politických zástupců s demokracií* do podoby ideje **zastupitelské demokracie** (Svensson 1995: 58–60).

Mill i Bentham vycházeli z koncepce *utilitarismu*, podle něhož se lidská přirozenost odvíjí od touhy po maximalizaci naplnění lidských tužeb a přání, maximalizaci požitků a slasti. Obecně tito tzv. **utilitaristé** hovořili o přirozené lidské **touze po maximalizaci štěstí a zároveň minimalizaci strasti**. Společnost je proto velmi podobná trhu: střetávají se na ní atomizovaní – ale vzájemně si formálně zcela rovní – jedinci, kteří vstupují do vzájemných vztahů právě a jedině kvůli snaze o minimalizaci strasti a maximalizaci štěstí. Cílem společnosti je vytvořit takové podmínky, aby bylo možno dosáhnout **co nejvíce štěstí pro co největší okruh lidí**. Z tohoto principu by tedy měla vycházet také činnost státu. Zde je zřetelný odklon od tradičního liberálního zdůvodňování úkolů a kompetencí státu pomocí přirozeného práva či společenské smlouvy. Tam, kde nefunguje přirozená harmonie zájmů, je nutná korekční role státu.

Optimální způsob harmonizace zájmů v politické oblasti viděli teoretikové protektivní demokracie právě v existenci *zastupitelské demokracie*, tj. v **systému politické reprezentace**. Pokud se budou s určitou pravidelností konat volby, budou zvolení reprezentanti nuceni dbát zájmů svých voličů a tím i zájmů celého politického společenství, neboť jim reálně hrozí možnost nezvolení. Zde se dostáváme k důležitému liberálně-demokratickému prvku, kterým je **negativní kontrola politické elity** prostřednictvím možnosti ve svobodných volbách nevolit ty, kteří vládli špatně (Svensson 1995: 61–63). Tuto myšlenku rozpracovali například Karl Raimund Popper nebo Robert Dahl.

Přestože Mill s Benthamem kladli vysoko otázku politické participace občanů, nepředpokládali všeobecné hlasovací právo. Obávali se, že například hlasovací právo chudých by vedlo k pokušení jimi ovládaných státních orgánů nehájit dostatečně práva na majetek. Zájmy společnosti jako celku měly

být ochraňovány prostřednictvím specificky vymezeného volebního práva pro některé skupiny (bohatí muži nad 40 let věku) (Svensson 1995: 63–66). Tyto argumenty jsou z dnešního úhlu pohledu v jistém slova smyslu značně paternalistické, ale znamenaly ve srovnání s tehdejší britskou politickou praxí výrazný myšlenkový posun směrem k současné zastupitelské demokracii.

Dokončení tohoto posunu ovšem čekalo až na syna Jamese Milla **Johna Stuarda Milla** (1806 – 1859), který je označován za významného reprezentanta tzv. **vývojové demokracie**. V Millovi získal liberalismus 19. století klíčovou a pozoruhodnou osobnost, která jednak *definitivně propojila myšlenku politického liberalismu a zastupitelské demokracie*, jednak svým učením o svobodě otevřela cestu k rozrůznění liberálního myšlení na sociální a klasickou (neoklasickou) větev (srov. Mill 1995). V našich úvahách o demokracii jako teorii politického uspořádání se budeme zabývat prvním naznačeným tématem.

J. S. Mill stejně jako James Mill a Jeremy Bentham ve svých úvahách vycházel z utilitaristického pojetí lidské přirozenosti, podle něhož člověk maximalizuje štěstí a minimalizuje strast. Na rozdíl od Milla staršího a Benthama se však nedomníval, že by lidská společnost byla neměnná a za velmi důležité považoval **rozvíjet a zlepšovat člověka a společnost**. Pouze taková forma vlády, která bude mít na zřeteli i tento požadavek, je podle Milla dobrá (Mill 1992: 18–35). J. S. Mill také daleko sofistikovaněji pohlížel na různé druhy či typy příjemných pocitů a prožitků a domníval se, že nemají stejný význam. Soudil, že existují vyšší a nižší hodnoty a že lidé dávají přednost maximalizaci těch vyšších. Proto také považoval za důležité vzdělávání a zdokonalování lidí, neboť se jim tak otevře cesta k vyšším hodnotám a ve výsledku selepší celá společnost.

Principiálně J. S. Mill otevřel možnost politické participace všem dospělým jedincům, **svrchovanou moc mělo mít celé politické společenství**. Zároveň ale předpokládal určitou míru dosažené úrovně jedince, aby mohl skutečně účinně participovat na politické moci. Domníval se, že některé kategorie lidí (například dělníci) vůbec nemají ponětí, jak funguje složitý mechanismus státu a společnosti, a z toho usuzoval, že by byli v pokušení politické moci zneužívat pro své partikulární

zájmy. Jednoznačně z toho plyne, že J. S. Mill předpokládal, že k plnohodnotné politické participaci budou moci některé společenské vrstvy dospět pouze na základě určité občanské výchovy. Její rozšíření by však v konečném efektu umožnilo, aby hlasovací právo získali všichni – muži i ženy (Mill 1992: 114–130; Svensson 1995: 69–70). Do doby, než však dospěje všeobecná úroveň občanského vědomí takto daleko, měli mít volební právo podle J. S. Milla pouze vzdělání lidé.

Kvalitní vláda se tedy musí snažit o plnění více úkolů. Musí pozvedávat úroveň jedinců a celé společnosti a zároveň musí být schopna již dosaženou úroveň využívat k dosahování z utilitárního hlediska dobrých cílů. Vedle ochrany občanů tak vláda musí plnit také novou roli určitého **vzdělávání a výchovy občanů**, aby bylo možno dosáhnout individuálního i společenského pokroku. Jako ideální se při dosahování těchto účelů J. S. Millovi jevila zastupitelská vláda, která by ovšem vykazovala silné znaky široké a časté **politické participace občanů bezprostředního rázu** (Mill 1992: 36–52). Občané nemají pouze volit, ale zejména na nižších úrovních (obecní, lokální) se mají sami co nejvíce zapojovat do politických procesů.

Mill se tak dostal skoro na okraj obrany přímé demokracie, nicméně soudil, že tato forma je vhodná pouze pro malé komunity. Při pohledu na soudobé velké státní útvary realisticky zvážil nemožnost přímé demokracie a usoudil, že daleko vhodnější je **zastupitelská demokracie**:

„Je patrné, že jediná vláda, která může vyhovět všem nezbytnostem společenského stavu, je ta vláda, na které se podílí veškerý lid, že účast i v nejnepatrnější veřejné funkci je užitečná, že tato účast měla by být všude tak velká, jak jen to úroveň všeobecného rozvoje společnosti dovoluje, a že nakonec nemůže být nic žádoucnějšího, než aby se mohli všichni podílet na suverénní moci státu. Protože se však ve státě, vyjma jednotlivé malé obce, mohou všichni osobně podílet jen na určité velmi malé části veřejných úkolů, vyplývá z toho, že ideálním typem dokonalé vlády je zastupitelská vláda.“ (Mill 1992: 52)

Ideál zastupitelské demokracie se od doby J. S. Milla v podstatě stal nediskutovaným prvkem politicko-filosofické ana-

lýzy optimálních modelů vládnutí v proudu klasického a neoklasického liberálního myšlení.

J. S. Mill kladl důraz na to, aby výkonná moc plně podléhala kontrole moci zákonodárné, zdůrazňoval ale také, že kompetence zákonodárného shromáždění musejí být omezeny, neboť není schopno samo efektivně vykonávat všechny nezbytné úkoly. Velký důraz kladl J. S. Mill rovněž na to, aby ve výlučné kompetenci legislativní moci zůstala otázka stanovení daňové zátěže obyvatelstva, aby to byla právě legislativa, která bude disponovat rozsáhlými nominačními pravomocemi. Předjímal tak současnou praxi parlamentních liberálních demokracií spočívající v dělení kompetencí mezi exekutivu a legislativu při zachování kontroly vlády prostřednictvím parlamentu, kdy se návrhy zákonů a jiných státních opatření připravují spíše ve vládě, než přímo v parlamentním plénu, parlament pak spíše slouží k zamítní či přijímání vládních návrhů (Mill 1992: 63–77 a 174–189).

Mill velmi úzce propojoval ideál zastupitelské demokracie s *ideálem výchovy a vzdělávání občanů*. Při posuzování vlivu jednotlivých režimů na rozvoj lidských morálních a intelektuálních kvalit soudil, že politický systém zastupitelské demokracie vede občany ke smyslu pro aktivní a nepoddané občanství. To, že občan může zastávat politické funkce, vede podle J. S. Milla ke zvýšení jeho smyslu pro odpovědnost a kázeň při vykonávání svěřených úkolů a rovněž jej nutí zlepšovat jeho intelektuální schopnosti. Zřejmě nejdůležitějším je však morální přínos. Občané, kteří vykonávají nebo alespoň mohou vykonávat veřejné funkce, podle J. S. Milla daleko více aplikují a rozvíjejí morální zásady na úkor pouhého sobectví. Zvyšuje se u nich zájem o obecné blaho a schopnost spolupracovat s jinými jedinci.

Aby však takto zastupitelská demokracie mohla skutečně produkovat zdokonalování lidí, je nutné neustále hlídat, aby v politickém systému nedocházelo k přílišnému bujení dvou základních nešvarů, které mohou vládu oslabit:

„Vady a nebezpečí zastupitelské vlády (...) se dají shrnout do dvou hlavních bodů: předně je to všeobecná nevědomost a neschopnost, nebo, mírněji řečeno, nedostatečné duševní schop-

nosti kontrolujícího sboru; za druhé je to nebezpečí, že sbor může být ovlivňován zájmy, které se nedají ztotožnit se všeobecným blahem veřejnosti." (Mill 1992: 79; srov. Mill 1992: 78–92)

Opět se zde objevuje klasická liberální **obava z možnosti zneužití a degenerace demokracie na kolbiště masových partikulárních skupinových zájmů**. J. S. Mill navíc řešil problém, který se může v souvislosti s demokracií objevit – k vládním funkcím se dostanou z různých důvodů nekompetentní lidé. Millovým řešením byla **určitá elitizace** (alespoň v první fázi) demokratického procesu, jehož mechanismy by měly být nastaveny tak, aby svěřovaly vládu do rukou vzdělané a informované menšiny. J. S. Mill ovšem předpokládal, že postupem času se bude rozpor mezi požadavkem zevšeobecnování občanské participace na vládě a požadavkem vlády vzdělaných a dostatečně kvalitních osob zmírňovat, a to tehdy, pokud se státu podaří realizovat dostatečně kvalitní a účinnou výchovu k plnohodnotnému občanství a morálním postojům s ním souvisejícím.

3. 4 Alexis de Tocqueville – oslava liberálně-demokratické praxe

Francouzský politický myslitel **Alexis de Tocqueville** (1805–1859) proslul především svou knihou *Demokracie v Americe* (Tocqueville 2000), v níž podává na základě osobní zkušenosti politologický popis a rozbor soudobého politického systému Spojených států amerických. Na jeho základě pak vyvozuje obecnější teze o povaze demokratického politického zřízení a zejména o vzájemném vztahu rovnosti a svobody (Henrie 1996: 99–100).

Tocqueville popsal úspěchy americké demokracie nejen na pozadí příhodných zeměpisných poměrů a přírodního bohatství USA, ale vyvozoval je zejména z podoby amerických politických institucí a občanské kultury. Při svém výkladu často popisoval nepolitické zvyky a tradice amerických občanů a odvozoval z nich podobu a fungování amerických institucí (Henrie 1996: 100–102). Propojoval tak vlastně metodologicky

politickou sociologii, srovnávací politologii a normativně orientované otázky teorie demokracie.

Při svém popisu Tocqueville zdůraznil, že demokracie znamená, že si lid v podstatě **skutečně vládne sám a je svrchovaný**. Do značné míry ztotožnil demokratické formy a instituce občanské samosprávy. Sociopolitickým prostředím, v němž demokracie funguje, je podle Tocquevilla **prostředí lidské rovnosti**. Na celé řadě empirických příkladů z USA doložil, jak úzce souvisí podstata demokracie s rovností společenských podmínek občanů. Jedná se o to, že v tehdejších USA byla společnost ve srovnání s Evropou jen relativně málo sociálně strukturovaná a diferencovaná. Daleko důležitější však byl fakt, že neexistovaly neprostupné bariéry mezi jednotlivými společenskými vrstvami. Dnešním jazykem bychom mohli říci, že Tocqueville jako podstatnou podmínku existence skutečné demokratické společnosti indikoval vysokou **sociální mobilitu** občanů. Respekt a láska k rovnosti je základní vlastností občanů v demokratickém politickém zřízení.

Tocqueville byl však přesvědčený liberál a proto zkoumal, v jakém vztahu je toto prostředí rovnosti k hodnotě individuální svobody. Vnímал několik podstatných rizik demokratického politického zřízení. „*Je v samé podstatě demokratických zřízení, že vláda většiny je zde absolutní; neboť v demokraciích se bez většiny nic neudrží.*“ (Tocqueville 2000: 187) Tocqueville se však obával **tyranie většiny**, která může pramenit z přečňování tohoto inherentního demokratického sklonu neuznávat žádnou politickou autoritu kromě vůle většiny. Většinové rozhodnutí může omezovat menšinová práva a Tocqueville se obával, že ani systém rozdělení moci není dokonalou pojistkou proti tomuto pokušení. Tocqueville v tomto bodě uvažoval jako typický klasický liberál, který věří v existenci přirozených práv, jež mohou být většinovým rozhodnutím porušena (Tocqueville 2000: 187–198).

Tocqueville si všiml i jiného rysu spojeného s většinovým rozhodováním a mentalitou rovnostářství demokratické společnosti. Obával se, že tlak většinového veřejného mínění může vést k naprosté **nivelizaci společnosti**, k omezení nezávislého myšlení, k nárůstu konformity atd. Jakmile proběhne nějaká otázka veřejnou diskusí, která dospěje k určitému závěru,

začne působit despocie veřejného mínění, která konformizuje většinu lidí s majoritním názorem a ty, kteří se nechťejí podřít, odsune na periferii v rámci společenského diskursu.

Jako nebezpečí chápal Tocqueville také **přílišný individualismus** demokratické společnosti, který izoluje jedince od jeho okolí a rozvrací tradiční příbuzenské a sousedské vazby. Individualismus pramenící z rovnosti oslabil podle Tocquevilla nebezpečně pouta přirozené a tradiční mezilidské solidarity, společnost se stává pozvolna atomizovanou masou jedinců, které k sobě nic neváže (Tocqueville 2000: 443–448).

Nejkomplikovanějším je ovšem **vztah demokratické rovnosti ke svobodě**. Tocqueville varoval před nebezpečím **demokratického despotismu, v němž by přílišný důraz na rovnost oslaboval svobodu**. Individualizovaní lidé, kteří ztratili tradiční společenské vazby, se obracejí stále častěji přímo na stát. Stát nivelizuje nerovnosti a vychází tak vstříc touze lidí v demokratické společnosti po stále větší a větší míře rovnosti, zároveň však omezuje individuální svobodu, neboť k eliminaci různých nerovností potřebuje stále více a více moci. Stát získává stále více kompetencí a plní stále více funkcí na úkor svobodných sdružení nezávislých občanů, **centralizuje a koncentruje svou moc**. Demokratický stát těmito procesy nakonec vychovává z dříve svobodných občanů osoby, jež ovládá, které nejsou schopny se samy o sebe postarat, ztrácejí návyk na svobodné jednání, smysl pro soukromou aktivitu a smysl pro zodpovědnost za sebe a za své bližní. Dochází k **infantilizaci společnosti** (Tocqueville 2000: 569–599). Stačí se podívat na společenské důsledky moderního sociálního státu a je zřejmé, že Tocquevilovy obavy nebyly v žádném případě plané: občané moderního sociálního státu očekávají řešení všech svých problémů prostřednictvím státních institucí a odvykají postupně spoléhat na své vlastní síly.

Tocqueville však nebyl nepřitelem demokracie, kterou vnímal jako nevyhnutelné směřování politického vývoje (srov. Kirk 1999: 3–4), a řešení u naznačených problémů nabízel. Popsal jednak zdravou konkurenci politických stran, která umenšuje možnost koncentrace politické moci, ale zejména se soustředil na vznik a působení celé řady **zprostředkujících institucí**, které nejsou závislé na státu, ale vykonávají svobodně

celou řadu důležitých politických i nepolitických funkcí a tím omezují potřebu státního zasahování do svobodného života jedinců (Tocqueville 2000: 448–485). Tocqueville tím zahájil řadu konzervativních či liberálních obhájců zprostředkujících institucí občanské společnosti, která získala v současnosti důstojného pokračovatele v osobě amerického politického myslitele slovenského původu **Michaela Novaka** (narozen 1933). (Novak 1992; Novak 1993; Novak 1998; k této diskusi srov. i Banfield 1995)

3. 5 Ludwig von Mises – radikální liberalismus volného trhu

Klasický liberalismus v době mezi dvěma světovými válkami byl pěstován zejména v rámci tzv. **rakouské národohospodářské školy**, kterou v poslední čtvrtině 19. století založili brněnský rodák **Eugen von Böhm-Bawerk** (1851–1914) a **Karl Menger von Wolfensgrün** (1840–1921). Žáci této školy přispěli nejen řadou originálních a dodnes vysoce ceněných ekonomických teorií, ale jejich liberalismus se odrazil i v politické filosofii. Jako typického zástupce tohoto proudu politického myšlení je možno uvést **Ludwiga von Míse** (1881–1973).

Von Mises, známý zejména svou kritikou antikapitalistické mentality západních intelektuálů po druhé světové válce (Mises 1994), vydal v roce 1927 spis *Liberalismus* (Mises 1998) jako obranu proti tehdy módním a nebezpečně se šířícím ideologiím komunismu, socialismu a fašismu. Liberalismus definoval jako učení, které nikdy nebylo plně aplikováno, přesto však díky své obhajobě svobody, racionalismu a kapitalismu, který přinesl do té doby bezprecedentní nárůst blahobytu, se liberalismus podle von Míse ukázal nejperspektivnější politickou silou (Mises 1998: 13–21). Na základě respektování liberálních hodnot jako je úcta k soukromému vlastnictví, svoboda, snaha o mírové mezinárodní prostředí a spolupráci mezi národy či rovnost před zákonem (Mises 1998: 27–38) ukázal von Mises vztah **neoklasického liberalismu** ke státu a k parlamentní demokracii.

Von Misesova definice státu vychází ze skutečnosti, že stát je společenskou institucí, „jež *donucováním a násilím přiměje*

škůdce společnosti, aby se přidržovali pravidel společenského soužití". Pravidla, kterými se stát v tomto konání řídí, definoval von Mises jako právo, přičemž „*orgán, jenž obstarává používání donucovacího aparátu, nazýváme vládou*". (Mises 1998: 39) Je tak plně v tradici liberálního pojetí, když roli státu konkrétně vymezuje jako ochranu vlastnictví, svobody a míru. Liberál von Misesova typu trvá na existenci a důležitosti státu, který však musí být vytvářen tak, aby neomezoval soukromé vlastnictví, které produkuje největší materiální rozvoj společnosti (Mises 1998: 39–41).

Liberalismus ve von Misesově pojetí je bytostně spjat s právním státem, existenci vlády silné v oblastech, které má spravovat, a s existencí stabilního právního řádu. Stát však kromě ochrany soukromého vlastnictví musí být vytvářen tak, aby eliminoval možnost masové občanské nespokojenosti či dokonce občanské války. Jako optimální varianta státu, která zajišťuje tyto úkoly, připadala von Misesovi forma **zastupitelské demokracie**. Von Mises kladl rozhodující důraz na skutečnost, aby vláda byla vždy legitimní v tom smyslu, že bude existovat **elementární konsensus mezi vládnoucími a ovládanými, který dává vládě legitimitu**. Právě a jedině klasická zastupitelská demokracie je pro von Misesa tím nástrojem, který umožní ovládaným vyjádřit účinně nesouhlas s vládou, aniž by museli sáhnout ke krajní formě protestu (občanská válka, revoluce):

„Demokracie je ona ústavní forma státu, jež umožňuje přizpůsobit vládu přání ovládaných bez násilných bojů. Jestliže se v demokratickém státě vlada již nechová tak, jak si to přeje většina obyvatel, není třeba občanské války, aby se dostali do funkce muži, kteří jsou ochotni pracovat v souladu s chcením většiny. Volební aparát a parlamentarismus se již postarají o to, aby se výměna vlády uskutečnila hladce a bezporuchově, bez použití násilí a krve.“
(Mises 1998: 44)

Von Mises tedy v duchu klasické liberální tradice hájil ideu zastupitelské demokracie jednak proti přímé demokracii, jednak proti tehdy velmi módním učením komunismu, korporativismu a fašismu (srov. Mises 1998: 42–50 a 135–138).

3. 6 Friedrich August von Hayek – neoklasický liberalismus a vláda zákona

Z rakouské ekonomické školy vyšel myšlenkově také **Friedrich August von Hayek** (1899–1992). Jeho životní dílo však přesáhlo ekonomickou vědu ještě širěji, než u jeho učitele von Misesa. Von Hayekovu popularitu vytvořilo zejména jeho politicko-filosofické dílo (viz zejména populárně psaná *Cesta k nevolnictví* – Hayek 1991), pracoval ale i na teoretických výzkumech z oblasti kognitivní psychologie či metodologie společenských věd (viz Hayek 1995a). Vědecky působil kromě svého rodného Rakouska také ve Velké Británii, Spojených státech amerických či Německu (srov. Hayek 2002; Butler 1996).

Ústředním tématem von Hayekových úvah je možnost udržení svobody jednotlivce a individualistické civilizace, přičemž zapracovává vedle liberálních také některé specifické konzervativní podněty (srov. Hloušek 1999). Klíčovou kategorií von Hayekova myšlení je pojem **spontánního řádu**. Tento řád se nezrodil díky vědomé konstrukci několika osvícených jedinců, ale vyvíjel se postupně více či méně neuvědomělou adaptací určitých **abstraktních pravidel**, která umožňovala pokojné soužití mnoha jedinců. Tento řád „*vyvstal z nezamýšleného přijetí jistých tradičních, zejména mravních praktik...*“ (Hayek 1995b: 11) a tak jsou „*mnohé instituce společnosti ... výsledkem zvyků, obyčejů nebo postupů, které nebyly vymyšleny, ani se jich nikdo nedrží záměrně*“ (Hayek 1994: 21).

Von Hayek tak viděl ve vytváření těchto pravidel jakýsi produkt samovolného výběru úspěšných pravidel, která pomáhají překonávat pozůstatky primitivní rodové společnosti a postupně tak vytvářejí něco, co von Hayek nazývá **velkou společností** (tedy naše moderní civilizace), v níž fungují instituce liberálního státu, trhu atd. Jako opravdový liberál se domníval, že taková spontánní „sebetvorba“ řádu povede v budoucnu ke zdokonalování principů – abstraktních pravidel – podle nichž se řídí jednání individuí ve společnosti, jejíž základní hodnotou je individuální svoboda. Adekvátní transformace a doplňování pravidel ze strany státních či veřejných institucí je tedy podle von Hayeka nevyhnutelné, ale nesmí být děláno libovolně. Je třeba neustále všechny změny vztahovat k již

existujícímu řádu pravidel a prosazovat je pouze v jejich rámci. Kritériem vhodnosti nového pravidla je pro von Hayeka tzv. **test univerzalizace**, podle něhož se posuzuje kompatibilita nového pravidla s celkem těch ostatních.

Důležitou součástí základní von Hayekovy argumentace byla obhajoba ekonomiky volného trhu. Podle von Hayeka **není možné oklestit svobodu jedince v ekonomické oblasti bez následků v jiných oblastech**. Ekonomické svobodě se podle von Hayeka nejlépe daří právě a jedině v prostředí ekonomiky volného trhu (von Hayek raději hovoří o **tržním řádu**), ve kterém může každý jedinec sledovat relativně neefektivnější své cíle a zájmy a – neuvědoměle – tak napomáhat plnit cíle obrovskému počtu jiných lidí. Von Hayek ovšem nebyl žádným dogmatickým obhájcem ekonomiky typu *laissez-faire*. Na konkurenci nahlížel jako na nástroj ke koordinaci lidského úsilí, který se ukázal být daleko efektivnějším než plánovaná ekonomika socialistického modelu a rovněž otevíral jedinci daleko větší prostor pro vlastní realizaci.

Byl ovšem realista a domníval se, že pro udržení společnosti v klidném stavu a pro zachování elementární míry společenského konsensu nutného k neustálému rozvíjení spontánního řádu je potřeba vykonávat i některé operace přerozdělovající majetek. Podle von Hayeka „*zachování konkurence není neslučitelné s rozsáhlým systémem sociálních služeb – pokud nejsou tyto služby vytvořeny tak, aby vyloučily konkurenci z rozsáhlých oblastí hospodářství.*“ (Hayek 1991: 20)

Z těchto premis vyplývaly také von Hayekovy postoje v otázce optimálního modelu vládnutí. Zde sáhl ke klasické liberální tradici, podle níž není nejdůležitější, kdo bude konkrétně vládnout a jak budou mít vládní orgány mezi sebou kompetenční vazby, ale spíše to, aby byla **moc pokud možno kontrolovatelná a limitovaná**. Plně akceptoval demokratickou formu vlády, ale chápal **demokracii pouze jako proceduru**, aniž by do ní samotné vkládal nějaký normativní ideál. Demokracie podle jeho úvah totiž sama nebyla tím nástrojem, který by zajišťoval automaticky lidskou svobodu a vytvářel příhodné prostředí pro další rozvoj spontánního řádu. I demokracie, pokud se nebude řídit základním pravidlem klasického liberálního konstitucionalismu – vládní mocí, která je omezena

tradici vlády zákona – může pervertovat v nejhorší totalitu. Optimální vztah mezi jednotlivými složkami moci musí být proto takový, aby ani jedna z nich nebyla naprostým suverénem.

Za fakticky nejvyšší moc považoval von Hayek mínění lidí, které – má-li být režim stabilní – musí být vládě nakloněno příznivě, aby existovala dostatečně silná legitimita vlády a loajalita ovládaných. Ani tato mínění však není neomezenou mocí, neboť je kolísavé, vágní a navíc má tendenci vystupovat negativně – omezovat zákonodárce a vládu, aby něco nevykonávali. Nemá již samo schopnost vytvářet pozitivní alternativy. Pokud tedy chápeme demokracii jako vládu většiny, domnívá se von Hayek, že by moc takové vlády neměla „*sahat dále, než kde může většina doopravdy souhlasit.*“ (Hayek 1994: 276).

Podle jeho názoru však stát blahobytu (*welfare state*), který začaly západní společnosti vytvářet po druhé světové válce, tuto hranici překračuje a mění politiku v kolbiště, v němž bojují představitelé různých partikulárních zájmů o maximalizaci výhod pro své ekonomické a politické klienty (o soudobých západních parlamentních demokraciích hovořil jako o „*kopacím míči skupinových zájmů*“ – Hayek 1994: 349). Roztočila se tak spirála, kde plnění určitých požadavků ze strany státu rozněcuje v občanech požadavky po plnění dalších přání a požadavků (srov. Hayek 1994: 273–391).

Von Hayek vyšel v návrhu řešení z liberálně demokratické tradice. Liberální demokracie se podle něj musí vyznačovat primárně skutečnou **vládou zákona**, podle níž „*jsou donucovací funkce vlády přísně omezené na prosazování jednotlivých zákonných pravidel, rozuměj jednotlivých pravidel správného chování vůči bližním*“ (Hayek 1993: 59–60). Vláda zákona neznamenal podle něj pouze to, že veškeré státní zásahy musejí být přijaty formou zákona. Znamenala mnohem více, znamenala **étos, který by státu nedovolil vytvářet zákony a jiné mocenské nástroje, jež by nebyly v souladu se spontánním řádem rozvíjejícím lidskou svobodu**.

Von Hayek se zejména obával toho, že vláda začne ingerovat do ekonomiky i mimo přesně a poměrně přísně vymezený sektor veřejných služeb, které poskytovat má a musí. Proto se domníval, že musí být kladen základní důraz na architekturu

vztahů mezi exekutivou a legislativou, které (na rozdíl od praxe běžné ve většině západních zemí) měly být znovu důsledně odděleny tak, aby vláda nemohla parlament využívat jako instituci posvěcující realizaci těch skupinových zájmů, které jsou právě u moci.

Jako jedno z dalších opatření, které může rozpinavosti státu čelit, viděl von Hayek existenci tzv. **dobrovolných sdružení** (podobných zprostředkujícím institucím Michaela Novaka), jimž by měl být ponechán značný prostor, osvobozený od dohledu státní moci, která by vykonávala pouze funkci tvůrce jakéhosi obecného rámce pro jejich činnost a hlídala by, aby tato sdružení dodržovala stanovená pravidla hry.

Von Hayek tak zdůrazněním role spontánního řádu a jeho abstraktních pravidel, vymezujících obecné zábrany lidskému chování, obohatil liberální argumentaci. Optimální politický režim spatřoval v zastupitelské demokracii, která by ovšem respektovala primárně hodnotu negativních svobod jako hlavní cíl politického snažení.

3. 7 Robert Nozick – libertariánská výzva

Radikální varianty liberalismu, které se soustředí zejména na maximální zvětšování prostoru pro osobní svobodu, bývají někdy nazývány **libertarianismem**. Myslitelé tohoto proudu liberální tradice nenavazují pouze na klasický liberalismus, ale nechávají se inspirovat i jinými ideologickými proudy, jako například **anarchismem**. Někteří se soustředí spíše na ekonomická témata a v jejich rámci na **radikální obhajobu ekonomiky volného trhu**, jiní se zabývají primárně společenskými a politickými rozměry svobody.

Do této kategorie patří zejména hojně diskutované dílo amerického politického filosofa **Roberta Nozicka** (1937–2002) *Anarchie, stát a utopie* (Nozick 1974). Nozick svoje pojetí státu založil na principu **sebevlastnění**. Právo na vlastnictví je Nozickovi absolutní hodnotou včetně práva na vlastnění své osoby. Z této premisy plyne, že nikdo nemá právo zasahovat do legitimně nabytého vlastnictví, pokud k tomu vlastník sám nedá souhlas. Dále z toho plyne, že jedinec může dělat svo-

bodně vše, pokud tím neporuší vlastnická práva někoho jiného. Jedná se vlastně o vyhocenou argumentaci, beroucí za základ absolutní obhajobu negativně pojatých práv a svobod (viz výše). Podle Nozicka tedy máme negativní práva vyplývající z principu vlastnictví a vymezující a ochraňující nedotknutelnost našeho soukromí.

Tato práva nikoho nezavazují k nějaké konkrétní činnosti, pouze vymezují, co již není možno dělat. Pokud by někdo porušil tuto právy vymezenou sféru, mají napadení **právo na sebeobranu a právo trestat ty, kteří porušili jejich práva**. Nozick proto nevymezuje pouze princip **spravedlivého nabytí majetku**, který předtím nepatřil nikomu, ale také princip **spravedlivého převodu majetku** (hlavní zásadou je kritérium dobrovolnosti) a konečně princip **spravedlivé nápravy** uskutečněných nespravedlností (Nozick 1974: 149–294; česky srov. Nozick 1997).

Jak je to v Nozickových úvahách se státem? Podle něj je existence určitého specifického typu státu nezbytná, neboť je třeba ochraňovat negativní vlastnická práva jednotlivců a sankcionovat jejich porušování. Existence státu však není chápána jako zcela samozřejmá, musí být ospravedlněna, a to právě a jedině tím, že **stát převezme monopol na ochraňování práv a trestání jejich porušení**.

Nozick aplikoval Smithovu metaforu „**neviditelné ruky**“ na vznik státu. Podle tohoto **evolučního vysvětlení**, které není historickým popisem, ale spíše politicko-filosofickou metaforou, vznikl z přirozeného stavu stát zhruba v těchto stupních (Nozick 1974: 10–28; srov. tamtéž 28–146):

- 1) V **přirozeném stavu** se začali lidé spontánně sdružovat na svou obranu a vytvořili tak
- 2) **vzájemná obranná společenství**, která na bázi dobrovolnosti garantovala a posilovala možnosti jejich individuální obrany. Dělbá práce na tržním principu vzájemné výhodnosti a nabídky a poptávky pak vedla k tomu,
- 3) že se někteří jedinci začali specializovat na poskytování ochrany ostatním a vznikly tak **komerčně fungující obranné agentury**.
- 4) Trh těchto agentur v určité fázi jejich činnosti dospěl k monopolizaci, agentury namísto čisté konkurence začaly

spolupracovat, ty úspěšnější vytlačily z trhu či integrovaly ty méně úspěšné a nakonec se vytvořila **jediná dominantní ochranná agentura**.

- 5) Stále ještě však existuje skupina jedinců, kteří nekupovali služby této agentury, neboť se z různých důvodů hodlali hájit sami. Existence těchto **individualistů** ale ohrožovala míru obecné bezpečnosti, neboť jejich jednání bylo nevyzpytatelné a nekontrolovatelné. Dominující agentura v zájmu svých platicích klientů tedy začala regulovat i tyto individualisty v tom smyslu, že posuzovala legitimitu možnosti jejich zásahu proti klientům a tím omezovala možnost, že by tito individualisté užívali proti klientům agentury násilí při vymáhání nápravy minulých nespravedlností. Tak byl fakticky nastolen monopol na legitimní používání násilí a *de facto* vznikl **ultramínimální stát**.
- 6) Individualisté však byli odškodněni za to, že jim nebylo dovoleno samostatně trestat klienty agentury. Formou odškodnění bylo zahrnutí do ochranných služeb agentury. Tak se dospělo ke stavu, kdy jsou všichni lidé žijící na určitém území chráněni jedinou institucí. Tak vznikl **minimální stát**.

Kde je ale v Nozickových úvahách místo pro demokracii? Jednak mohou být nějakou formou demokraticky konstituovány a kontrolovány orgány minimálního státu. Daleko podstatnější však je, že tento minimální stát se svou minimalizovanou státní mocí a strukturami otevírá podle Nozicka obrovský prostor pro vybudování nejrůznějších forem zřízení (Nozick hovoří o prostoru pro vytváření společenských a politických utopií) na bázi dobrovolnosti a pak mohou určité skupiny občanů uvnitř minimálního státu žít klidně podle principu demokratického zřízení (srov. Nozick 1974: 297–334).

3. 8 Závěr

Klasická a neoklasická liberálně orientovaná politická filosofie přispěla k teorii demokracie v podstatě jakoby mimochodem, protože demokracie pro ni nikdy nepředstavovala cíl, ale spíše prostředek. Soustředění se liberálních myslitelů na politickou, ekonomickou a společenskou obhajobu svobody jako nejvyššího ideálu však dovedlo tyto myslitele k akceptování určitých forem demokratické vlády.

Zprvu nedemokratická koncepce ústavního vládnutí se v průběhu 19. století v *mainstreamu* liberálního myšlení proměnila do podoby akceptace a aktivní obhajoby **zastupitelské formy demokratické vlády**. Taková forma vlády podle klasických a neoklasických liberálů vytváří za určitých podmínek **optimální prostor pro rozvoj ekonomiky volného trhu, vládu zákona a hájení přirozených lidských práv a svobod**.

Idea zastupitelské demokracie získávala na přelomu 19. a 20. století stále větší prostor nejen v politické filosofii či teorii, ale také v politické praxi. Přestože byly praktické liberální zastupitelské demokracie postupně obohacovány o řadu jiných prvků, než předpokládala původní liberální **idea omezeného státu** (stát začal hrát stále aktivnější roli v procesech regulace ekonomiky, bylo vytvářeno sociální zákonodárství, v některých případech se zvětšoval prostor pro přímou politickou participaci občanů na politických procesech nad rámec původních liberálních představ atd.), lze dodnes spatřovat v liberalismu kořeny naprosté většiny dnešních euroamerických politických systémů.

Literatura:

- Banfield, E. C. (usp.) (1995): *Občanské ctnosti*. Praha: Victoria Publishing.
- Berlin, I. (1999): *Čtyři eseje o svobodě*. Praha: Prostor.
- Berlin, I. (1997): *Dva pojmy svobody*. In: Kis, J. (sest.): *Současná politická filosofie*. Praha: OIKOYMENH, s. 47–99.
- Burchill, S., Linklater, A. (2001): *Theories of International Relations*. London: Palgrave.
- Burke, E. (1997): *Úvahy o revoluci ve Francii*. Brno: CDK.
- Butler, E. (1996): *Hayek a jeho přínos k politickému a ekonomickému myšlení dneška*. Bratislava: Institut liberálních studií.
- Fellows, R. (1996): *Edmund Burke*. In: Žegklitz, J. (usp.): *Velké postavy politické filosofie*. Praha: Občanský institut, s. 71–80.
- Hamilton, A., Jay, J., Madison, J. (1994): *Listy federalistů*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.
- Hayek, F. A. v. (2002): *Autobiografické rozhovory*. Brno: Barrister & Principal.
- Hayek, F. A. v. (1991): *Cesta k nevolnictví*. Praha: Občanský institut.
- Hayek, F. A. v. (1995a): *Kontrarevoluce vědy*. Praha: Liberální institut.
- Hayek, F. A. v. (1995b): *Osudná domýšlivost*. Praha: SLON.
- Hayek, F. A. v. (1994): *Právo, zákonodárství a svoboda*. Praha: Academia.
- Hayek, F. A. v. (1993): *Principy liberálního společenského řádu*. In: Ježek, T. (usp.): *Liberální ekonomie*. Kořeny euroamerické civilizace. Praha: Prostor, s. 51–91.
- Henrie, M. (1996): *Alexis de Tocqueville a úskalí demokracie*. In: Žegklitz, J. (usp.): *Velké postavy politické filosofie*. Praha: Občanský institut, s. 99–116.
- Hloušek, V. (1999): *Friedrich August von Hayek – možný úhel pohledu*. Proglas: revue pro politiku a kulturu, roč. X, č. 3, s. 21–24.
- Kant, I. (1999): *K věčnému míru*. Praha: OIKOYMENH.
- Kirk, R. (1999): *Alexis de Tocqueville*. Bulletin OI, č. 98, s. 3–14.
- Locke, J. (2000): *Dopis o toleranci*. Brno: Atlantis.
- Locke, J. (1992): *Druhé pojednání o vládě*. Praha: Svoboda.

- Machlup, F. (1993): *Liberalismus a volba svobod*. In: Ježek, T. (usp.): *Liberální ekonomie*. Kořeny euroamerické civilizace. Praha: Prostor, s. 93–128.
- Mill, J. S. (1995): *O slobodě*. Bratislava: Iris.
- Mill, J. S. (1992): *Úvahy o vládě ústavní*. Praha: Svoboda.
- Mises, L. v. (1994): *Antikapitalistická mentalita*. Praha: Občanský institut.
- Mises, L. v. (1998): *Liberalismus*. Praha: Liberální institut.
- Montesquieu, Ch. L. de S. (1989): *Duch zákonov*. Bratislava: Tatran.
- Novak, M. (1992): *Duch demokratického kapitalismu*. Praha: Občanský institut.
- Novak, M. (1998): *Filosofie svobody*. Praha: Vyšehrad.
- Novak, M. (1993): *Zprostředkující struktury: jedinec a komunita v Americe*. In: Ježek, T. (usp.): *Liberální ekonomie*. Kořeny euroamerické civilizace. Praha: Prostor, s. 179–194.
- Nozick, R. (1974): *Anarchy, State, and Utopia*. New York: Basil Books Inc.
- Nozick, R. (1997): *Distribuční spravedlnost*. In: Kis, János (sest.): *Současná politická filosofie*. Praha: OIKPYMENH, s. 205–237.
- Sandoz E. (1996): *Základy americké svobody a vlády zákona*. In: Žegklitz, Jaromír (usp.): *Velké postavy politické filosofie*. Praha: Občanský institut, s. 81–98.
- Smith, A. (1928): *Blahobyt národů*. Praha: Laichter.
- Smith, A. (2001): *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*. Praha: Liberální institut.
- Störig, H. J. (1995): *Malé dějiny filozofie*. Praha: Zvon.
- Svensson, P. (1995): *Teorie demokracie*. Brno: CDK.
- Tocqueville, A. de (2000): *Demokracie v Americe*. Praha: Academia.